

KUNNSKAPSDOKUMENT KULTURMINNEPLAN

Østre Toten
kommune

KUNNSKAPSDOKUMENT KULTURMINNEPLAN

Østre Toten
kommune

Innholdsfortegnelse

RAMMER FOR PLANEN	s. 4
VERDISKAPING, ROLLER OG MANDAT	s. 7
- Myndighetsutøvelse, Plan og næringsenheten - Forvaltning, Bygg- og eiendomsavdelingen - Formidling, Kulturenheten - Formidling, Peder Balke-senteret - Regional kulturminnemyndighet - Mjøsmuseet - Lokale organisasjoner	
KULTURMINNEVERN	s. 18
- Hvorfor ta vare på kulturminner? - Utvikling av kulturminnevernet i et historisk perspektiv	-
ØSTRE TOTENS HISTORIE	s. 21
- Totens forhistorie og middelalder - Tidsepoker og viktige hendelser i norsk historie etter reformasjonen - Hvordan har historien vært med å forme landskapet lokalt?	
BYGGESKIKK OG ARKITEKTUR	s. 44
- Kunnskapsgrunnlaget - Bygningshistorie - Hvilken stil har huset	
KULTURARVEN ØSTRE TOTEN	s. 63
- Kommunens bidrag til internasjonal og nasjonal kulturarv - utfordringer for kulturminnevernet	
MULIGHETER I KULTURMINNEARBEIDET	s. 66
- Muligheter for kulturminnevernet i Østre Toten kommune - Vurdering av kulturminner og vernestatus - Bygningsvernrådsgiver - Støtteordninger innen kulturminnevernet - Gode eksempler på oppussingsprosjekter: Seterhusene på Totenåsen - Utviklingsmuligheter for vern gjennom bruk i Kultur, opplevelse og mat perspektiv	

RUTINER, ANSVAR OG RAMMER FOR KULTURMINNER I KOMMUNALEPLANER OG SAKSBEHANDLING s. 80

- Kommuneplanens arealdel: Prosess, utredninger og ivaretagelse av kulturminnehensyn i plankart med bestemmelser
- Kulturminnehensyn i reguleringsplaner: Prosess og ivaretagelse av kulturminnehensyn i gjeldende reguleringsplaner
- Kulturminnehensyn i byggesaksbehandlingen

ORDFORKLARINGER s. 87

DEFINISJONER OG BEGREPER s. 88

KILDER OG LITTERATUR s. 89

TIDSLINJER s. 91

- Samferdsel
- Næring
- Styresett

HANDLINGSPLAN

Tiltak i denne planperioden

- Konkrete mål
- Mål som krever oppfølging i annet planverk
- Mål som krever innspill ovenfor andre vedtaksinstanser

Mulige senere tiltak

VEDLEGGSDOKUMENT

Ordforklaringer

Kulturminneforvaltningen

- Lover, planer, konvensjoner og strategier
- Aktører, roller og ansvar i Kulturminneforvaltningen

Byggeskikk

- Bygningsmaterialer og teknikker
- De andre husa på gården

Liste over ulike registreringer, publikasjoner og dokumentasjoner

Hvor finne lokalhistorisk informasjon?

Liste over kulturminner i Østre Toten

Liste over vernede bygg fra 1923

Støtteordninger for kulturminnevernet

Lokale og regionale aktører innen kulturminnevernet

The background is a solid teal color. It features several abstract, organic shapes in a slightly darker shade of teal, primarily on the right side. Dotted white lines form various patterns: a large cross-like shape on the left, a cluster of vertical lines with arrowheads pointing down on the right, and several smaller vertical lines with arrowheads pointing down at the bottom.

RAMMER FOR PLANEN

KORT OM PLANEN

Kulturminneplanen for Østre Toten kommune er en temaplan skal avklare kommunens mål og prioriteringer i arbeidet med kulturminner og kulturminnemiljøer. Planens handlingsdel skal rulleres årlig i forbindelse med rullering av kommuneplan. De økonomiske prioriteringene tas i budsjett- og økonomiplanen.

MÅL

Målet for planen er å gi ansatte i kommunen, politikere, grunneiere og andre interesserte økt kompetanse i forhold til kulturminner og bevaring.

Det er ønskelig at dokumentet skal fungere som et aktuelt arbeidsverktøy og kunnskapsgrunnlag i forhold til kommunal saksbehandling og planarbeid. Dette gjelder både forvaltning, verdiskaping, identitet/tilhørighet og formidling. Planen skal gi en oversikt som gjør planlegging, prioriteringer og beslutninger enklere.

Et av de viktigste målene med planen er å gi kunnskap og mot til å ivareta kulturminner som ikke er automatisk fredet. Kulturminner kan lett gå tapt på grunn av manglende kunnskap. Det er lettere å beskytte den lokale kulturarven hvis man kan henvise til et politisk vedtatt dokument. Forhåpentligvis kan planen bidra til samarbeid og felles forståelse i forhold til arbeidet med kommunens kulturarv.

BAKGRUNN

Kulturminneplanen er forankret i KST-vedtak i sak nr. 099/17 Kulturminneplan - Oppstart.

Bakgrunn for oppstart av arbeidet er Regjeringens forventning om at kommunene registrer og verdsetter kulturminner og kulturmiljøer som har lokal verdi og innarbeider disse i planer etter plan- og bygningsloven. Det samme gjelder Riksantikvarens mål om at 90 % av landets kommuner utarbeider en kulturminneplan innen 2020.

KST-saken bygger videre på KBN-vedtak i sak nr.032 / 17: Kulturstrategi for Østre Toten 2018-21, som slår fast at «Kommunens kulturarv skal dokumenteres, vernes og formidles.» Kulturarven vår kan i mye større grad brukes som ressurs for lokalsamfunnsutvikling og næringsliv/reiseliv.

Kommunen har mottatt et tilskudd på kr. 100.000 fra Riksantikvaren til arbeidet med planen.

ORGANISERING AV ARBEIDET MED PLANEN

Arbeidet med utarbeidet med planen har vært prosjektorganisert.

Prosjekteier: Østre Toten kommune v / kommunalsjef Bjørn Bollum.

Prosjektleder: Kulturkonsulent Kari Kveine

Styringsgruppe: Kommunalsjef Bjørn Bollum, kultursjef Kjersti Krageberg, leder for plan og næringsenheten Knut Gulbrandsen (fram til sommeren 2018) / Hans Morten Blikseth (fra høsten 2018) og direktør for Mjøsmuseet Arne Julsrud Berg.

Arbeidsgruppa, som har levert materiale til planen, har bestått av:

Arealplanlegger Kirsten Andersen, landbruksrådgiver Sverre Dyste, bygningsvernrådgiver ved Mjøsmuseet Trond Raddum, arkeolog hos Oppland Fylkeskommune Irene Skauen Sandodden,

kultursjef Kjersti Krageberg og kulturkonsulent Kari Kveine.

I tillegg er den historiske oversikten i vedleggsdelen diskutert med lokalhistorikerne Ole Anton Hoel, Svern Sandvold og Olaf Nøkleby.

OPPBYGGING AV PLANDOKUMENTET OG AVGRENSNING

Østre Toten kommune er i en særstilling når det gjelder kulturminner. Landskapet har flere spor etter tidligere bosetning. Det er jobbet godt med kulturminneforvaltningen gjennom mange år. Kommunen har saksbehandlere som er opptatt av kulturvern, og det er stort engasjement blant frivillige og private eiere. Det er utarbeidet flere gode reguleringsplaner. Kulturlandskapsområdet Balke-Lillo er definert som et nasjonalt kulturlandskapsområde. Kommunen har tilgang på svært omfattende dokumentasjon av ulikt slag. Mange kulturminner er bevart og antikvarisk restaurert, gjerne ved hjelp av støtteordninger fra Kulturminnefondet og SMIL-ordningen. Distriktet har god tilgang på håndverkere med antikvarisk bygningskompetanse. Et stort antall kulturminner er registret i Askeladden og Kulturminnesøk.

Plandokumentet er utformet med bakgrunn i kommunens behov for en forvaltnings- og kunnskapsplan. Kulturminneplanen har fokus på faste, materielle, kulturminner, og forsøker å gi en enkel oversikt over feltet. Dokumentet skal være en plass å lete opp kunnskap, eller bli henvist videre. Planen forsøker å gi argumenter for kulturminnevernet, en statusoppdatering for Østre Toten, en oversikt over lovverk, aktører og virkemidler innen kulturminneforvaltningen. Bakerst i dette dokumentet ligger det utbrettbare tidslinjer. Disse kan forhåpentligvis være til hjelp når man skal vurdere et kulturminnes verdi i en historisk forståelsesramme.

I dokumentets handlingsplan foreslås konkrete og gjennomførbare tiltak for forvaltning og formidling av kommunens kulturarv. Supplerende registreringer av kulturminner kan være et tiltak på et senere tidspunkt.

I vedlegg til plan finnes ulike oversikter og lister som kan være til praktisk nytte i arbeidet med vern og ivaretagelse av kulturminner og kulturminnemiljøer. Listene og oversiktene her er på ingen måte utfyllende, og må oppdateres jevnlig.

VERDISKAPING, ROLLER OG MANDAT

- Myndighetsutøvelse, Plan og næringsenheten
- Forvaltning, Bygg- og eiendomsavdelingen
- Formidling, Kulturenheten
- Rådgivning, Næringsavdelingen
- Regional kulturminnemyndighet
- Mjøsmuseet
- Lokale organisasjoner

VERDISKAPING PÅ GRUNNLAG AV KULTURARV

Kulturarven vår handler om identitet, kontinuitet og tilhørighet. Den har en estetisk verdi, er en kilde til kunnskap og for forståelse av nåtid. Kulturarven har et potensiale til å kunne utnyttes enda bedre i forhold til opplevelse, attraksjonsverdi og næringsutvikling.

Kommunen har ulike roller knyttet til myndighetsutøvelse, forvaltning og formidling av kommunens kulturarv. De ulike rollene er avhengig av et tett samspill med hverandre, og med kulturminnemyndigheter, museum, engasjerte enkeltpersoner og lokale kulturvernorganisasjoner. Nedenfor følger noen eksempler på hvordan kommunen jobber med kulturarv og kan være en samarbeidspartner for kommunens innbyggere i forhold til verdiskapning på grunnlag av kulturarv.

MYNDIGHETSUTØVELSE

Plan- og næringsenheten

Lena stasjon huser i dag Østre Toten frivillig-sentral og Godshuset ungdomsklubb.

Det gml. Kommunelokalet er blitt en integrert del av Hoffsvangen skole.

Vindflosetra

Skjærenbrua ble ferdig restaurert i 2017

PLAN- OG NÆRINGSENHETENS MANDAT OG VIRKEMIDLER

Ivaretagelse av lovverk til det beste for den enkelte, samfunnet og fremtidige generasjoner

PLANARBEID

Utarbeiding av kommunale planer etter plan- og bygningsloven. Sørge for at hensynet til kulturminner og kulturlandskap blir ivaretatt i kommunale arealplaner og private reguleringsplaner. I arealplaner ivaretas hensynet gjennom bruk av hensynssoner og bestemmelser.

BYGGESAKSBEHANDLING

Innvilgelse av bygge- og rivningstillatelser. Ivareta hensynet til kulturminner og bevaringsverdige bygg, byggeskikk og estetikk i byggesaksbehandlingen.

Eksempler på områder som er ivaretatt gjennom planverk

- Områder rundt middelalderkirkene Hoff, Balke, Dyste, Kolbu
- Skreia- og Lena stasjonsområde
- Hoffsvangen
- Valle

LANDBRUKSRÅDGIVNING OG TILSKUDDSFORVALTNING

Rådgiving og forvaltning av SMIL-ordningen, med formål om å ta vare på natur- og kulturminneverdiene i jordbruket.

Eksempler på prosjekter som har fått SMIL-midler:

- Restaurering av seterhus på Totenåsen
- Skjærenbrua

NÆRINGSRÅDGIVING

Veiledning og mulig næringsstøtte.

Eksempler på kulturbasert næringsutvikling

- Prosjektet KOM-Kultur, opplevelse og mat med fokus på det som er ekte og autentisk for Toten
- Hjell brenneri
- Gardsbutikker og gardsutsalg
- Matfestivalen «Helt på jordet»

FORVALTNING

Bygg- og eiendomsavdelingen

Skreia stasjon

BYGG- OG EIENDOMSAVDELINGENS MANDAT OG VIRKEMIDLER

Bygningsmessig vedlikehold og utvikling av kommunale bygg

Eksempler

Skreia- og Lena stasjon

Kapp Melkefabrikk

Billerud gård

Kommunelokale / Hoffsvangen skole

Klokkergården / Hoffsvangen barnehage

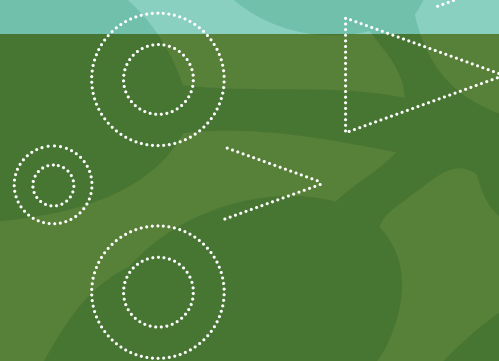
Billerud gård / Peder Balke-senteret

Kapp Melkefabrikk

FORMIDLING

Kulturenheten

Skibladner anløper Kapp, pyntet til fest.

Grunnlovsmarkering 2014. Dramatisering av at Den danske Prins Christian Fredrik stoppet på Grøna på sin tur til Trondhjem for å lodde stemningen for et selvstendig Norge 31. januar 1814.

Utdeling av Regjeringens minnemedalje for innsats under 2. verdenskrig – Frigjøringsjubileet 2015

KULTURENHETENS MANDAT OG VIRKEMIDLER

Skape bevissthet om lokal kulturhistorie og kjennskap til bygda, attraktive publikumstilbud, opplevelser, interesse og kunnskap om kulturarven vår

HISTORISKE MARKERINGER MED UTGANGSPUNKT I HENDELSER, ENKELTPERSONER OG STEDER

Eksempler

- Skrivergårdens 150 års jubileum 2009
- Grunnlovsjubileet 2014
- Frigjøringsjubileet 2015
- Nestlés jubileum 2016
- Skibladners 160 års jubileum i 2016,
- Arrangement i 2017 i forbindelse med NRKs sommersending Skibladner minutt for minutt,
- Årlig markering av Skibladners første anløp for sesongen, og bursdag,
- Bekransning av gravene til de som falt for sitt land under 2. verdenskrig

Tema Teaters dramatisering av Signe Scheels maleri «Skrivergården Undesløs på Toten» i forbindelse med gårdens 150 års jubileum i 2009.

Krans på Bauta over de som falt for sitt land under 2. verdenskrig.

*Lokalhistorisk vandring over
Glommenstoppen*

FORMIDLING AV GENERELL KULTURHISTORIE I SAMARBEID MED LOKALE RESSURSPERSONER

Lokalhistoriske vandringer

Kulturkontoret har i en årrekke arrangert lokalhistoriske vandringer med kjentmann rundt omkring i bygda.

Arrangement og foredrag om historiske tema

Eksempler

- Kapp Melkefabrikk
- Fossiljakt
- Krigshistorie
- Brennerihistorie

Den lokale kulturelle skolesekken

Faste tilbud knyttet til klassetrinn. Besøk på kulturinstitusjonene Mjøsas Ark, Amtmannsgarden og friluftsmuseet Stenberg, Peder Balke-senteret og Eidsvoll-bygningen.

Utlån av historisk litteratur biblioteket

Østre Toten folkebibliotek forvalter og stiller til disposisjon en samling av lokalhistoriske bøker og skrifter. Bygdebøker, årbøker, skjønn- og faglitteratur med lokalhistoriske emner og forfattere finnes i boksamlinga. I tillegg til den fysiske boksamlinga har bibliotekets ansatte kompetanse på de digitale supplementene, så som Lokalhistoriewiki og Digitalarkivet, og bidrar med veiledning og informasjon rundt disse.

*Dramatisering for Den kulturelle
skolesekken. Museets Evald Fredholm
i rollen som Amtmann Lauritz
Weideman på Stenberg*

*5.trinn besøker Billerud gård/
Peder Balke-senteret og skuer over
mot Helgøya.*

*Krigshistorie på
biblioteket*

Skilt krigsminner

TILRETTELEGGING AV KULTURMINNER OG KULTURLANDSKAP FOR OPPLEVELSES-, AKTIVITETS- OG FRILUFTSFORMÅL

Kulturenheten kan være en samarbeidspartner og gi økonomisk støtte til kulturarvprosjekter i regi av enkeltpersoner, lag og foreninger

Eksempler

- Merking av krigsminnesmerker, Vindflo og Fjørkenstadsetra, i regi av lokalhistorikere.
- Skilting av Kongeveien over Totenåsen i regi av Olavskilden Arbeidslag.
- Restaurering av Håjenbrua.

Lena park

Pilegrimsleden

Ansvar for skjøtsel og markedsføring av Pilegrimsleden gjennom kommunen.

Skilting av Pilegrimsleden

Skilt Kongeveien

FORMIDLING

Peder Balke-senteret

Skulpturen «Vandrer» – et monument over Peder Balke – av Henning Olav Espedal (2016).

Udatert foto fra Balke-salen, antakelig fra rundt 1850.

Tepaviljongen Lifland ble bygget av Sørenskri-
ver Christopher Weidemann i 1830-årene og
kan sees på flere av veggmaleriene inne i salen.

Mårråstund ved Mjøsa. Over 200 konserter er
avholdt lørdag formiddag gjennom ni sesonger.

MANDAT

Forvaltning, formidling og utvikling av et nasjonalt fredet kulturminne

VIRKEMIDLER

- Formidling av temporære utstillinger i tillegg til 12 veggmalier av Peder Balke
- Omvisninger med fokus på gardshistorien og historien om Peder Balke, både hans kunstneriske karriere og hans klassereise.
- Utbygging av låven til å bli en del av kunst-og kulturvirksomheten
- Etablere flere kunstneratelier, utstillingsrom mm i låven
- I 2019 ga Peder Balke-senteret ut boka: «Intet at bemærke» som tar for seg fattiggårds-tida på Billerud. Det er første gang det er blitt gjort noe skriftlig på denne perioden (1901–ca 1980).
- Mårråstund ved Mjøsa – serie gratiskonserter lørdag formiddag. Har pågått i ni år med stor suksess. Formålet er å trekke nye brukergrupper til garden – og dermed spre kunnskap.
- Den kulturelle skolesekken – formidle gardshistorien og Peder Balke-historien. Elevene jobber selv praktisk med Peder Balke som tema ledet av profesjonell kunstner.
- Enkeltarrangement som «12 timer med Peder Balke» for å rette fokus hit også utenom utstillingssesongen.
- En av «Kunstlåvene i Oppland»
- Samarbeid med Arkitektthøgskolen, Oslo
- Samarbeid med NTNU
- Samarbeid med NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning)

Allium av Sverre Wyller.
En del av Sparebank-
stiftelsen DNB sitt
prosjekt Skulpturstopp.

Rekonstruert park der rosebedet
«Danmark – hvor rosen blusser»
er det tydelige midtpunktet.

Regional kulturminnemyndighet

MANDAT OG VIRKEMIDLER

Fylkeskommunen er regional kulturminnemyndighet, og skal sørge for at nasjonale og regionalt verneverdige kulturminner ivaretas.

Fylkeskommunen har forvaltningsansvar for en stor andel av regionens kulturmiljøer og landskap, og veileder eiere og kommunen i arbeidet med vedlikehold, istandsetting, skjøtsel og tilrettelegging.

Fylkeskommunen skal se til at kommunen utfører lovpålagt planlegging, og skal komme med uttalelse om planene. Saker som kan berøre fredete eller verneverdige kulturminner skal oversendes fylkeskommunen for uttalelse.

Fylkeskommunen kan pålegge og utføre for arkeologiske undersøkelser som øker kunnskapen tidligere aktivitet i et område før eventuell utbygging.

Fylkeskommunen fordeler tilskudd til blant annet fredete bygninger, fartøy, verneverdig bebyggelse og pilegrimsleden.

Eksempler arkeologiske utgravinger

Hoffsvangen

Labo

Vallejordet

Arkeologiske undersøkelser Hoffsvangen

MJØSMUSEET

Viking Melks jubileumsmarkering 2016

MJØSMUSEETS MANDAT OG VIRKEMIDLER

Dokumentere, bevare, forske og formidle kunnskap om levd liv på Gjøvik og Toten.

Sentrale tema; Jordbruk og skogbruk, industri, håndverk og sjøfart.

Museet består av Mjøsas Ark og Dokumentasjonssenteret på Kapp Melkefabrikk, Amtmannsgården og friluftsmuseet Stenberg, Eiktunet museum, Gjøvik gård og Mjössamlingene på Minne.

Eksempler på formidling

- Besøk av skoleklasser på Mjøsas Ark og Viking på Mjøsa og Stenberg anno 1814.
- Egne arrangementer som Jul på Stenberg.

BYGNINGSVERN RÅDGIVER

Rådgivingstjeneste i forhold til eldre bygninger og bygningsmasse.

Stillingen er plassert på Mjøsmuseet, og finansiert gjennom et spleiselag mellom fylkeskommune, museum og kommunene i Gjøvik og Toten-regionen.

Virkemiddel

Kan hjelpe private eiere med uttalelser og søknadsskriving.

Eksempler

- Grøna
- Seterhusprosjektet

3.trinn besøker Mjøsas Ark

Skysstasjonen Grøna

SAMARBEID

Lokale organisasjoner

Kraby stasjon

Flere av kommunens lag og foreninger arbeider med bevaring, tilrettelegging og formidling av kulturminner.

Eksempler

- Olavskilden Arbeidslag
Rydding og skilting av Kongeveien og ivaretagelse av bebyggelse på åsen
- Kraby stasjons venner
Restaurering og ivaretagelse av stasjonen
- Initiativ Skreia
Har satt i stand og bruker Pakkhuset på Skreia stasjon til arrangementer.
- Toten Historielag
Utgivelse av lokalhistorisk materiale og diverse arrangementer
- Toten dialekt og mållag
Diverse arrangementer med fokus på språk og dialekt
- Totenåsløyper
Rydding og skilting av turstier på åsen

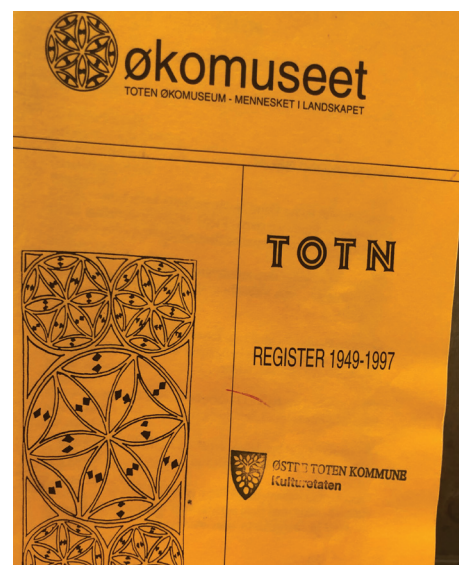
Pakkhuset Skreia stasjon

Tåmåsstuggua på Totenåsen

Skilting gamle turstier Totenåsen

Katalog over artikler i Årboka TOTN fra Toten historielag

KULTURMINNEVERN

- Hvorfor ta vare på kulturminner?
- Utvikling av kulturminnevernet i et historisk perspektiv.

Hvorfor ta vare på kulturminner?

Kulturminner er ikke fornybare ressurser. Kulturminner er historiske kilder. Kulturlandskapet vårt er spor etter tidligere tiders virksomhet og gir oss en følelse av identitet, kontinuitet og tilhørighet. Kunnskap om fortida gir oss et grunnlag for å kunne tolke og forstå fortida og handle i nåtid. Det er viktig at vi forvalter kulturarven vår på en måte som også gir kommende generasjoner en mulighet til å kjenne sin historie og bli stolt av den.

Vi preges av det landskapet vi vokser opp i og omgir oss med. Kvaliteter som ro og fred er viktig for trivsel. Vi lever i dag i et samfunn med rask utvikling, og sporene etter fortida borte. Med en annen type utnyttelse av jord og skog blir blant annet det biologiske mangfoldet svekket. Kulturlandskapet vårt gir rom for opplevelse og historieformidling. Samtidig er det ikke riktig å legge lokk på utviklingen, stoppe tiden i en periode, samfunnet er i stadig utvikling – og vi med det. Noe er riktig å ta vare på fordi det representerer noe særegent, spesielt, flott mens andre ting er viktige å ta vare på fordi det er representativt for den tiden det hadde sin funksjon. Det viktigste er å ta bevisste valg.

Kulturminnevern er godt miljøvern. Det er bedre for miljøet at vi setter i stand kulturminner som alt er bygd, enn at de rives for å bygge noe helt nytt. Bevaring og gjenbruk av opprinnelige bygningsdeler er høyt verdsatt ved restaurering av kulturminner. Det kommer ikke bare kulturminnet til gode, men også miljøet.

Miljøet spares ved at man unngår utslippene ved ny produksjon av materialer, mange av kulturminnene er bygget med kortreiste materialer, og man slipper transportbelastningen. I tillegg inneholder materialene lite eller ingen giftstoffer og krever heller ingen avfallshåndtering hvis de må skiftes ut.

Vern gjennom bruk kan skape store verdier inn i framtida. Et kulturminne får større verdi når folk bruker det, og når kulturminnet gir folk opplevelser. Restaureringen av kulturminner gir også verdiskaping og næringsmessige virkninger lokalt.

Kulturminner er en ressurs som representerer kvaliteter av stor betydning for utviklingen av våre lokalsamfunn. Både som identitetsskaper og som grunnlag for sosial, økonomisk og kulturell verdiskaping.

Utvikling av kulturminnevernet i et historisk perspektiv

Utviklinga av kulturminnevernet kan deles i tre faser:

1. I det førindustrielle samfunnet ble bygninger og redskaper laget for å vare lengst mulig, og gjenbruksprinsippet var gjeldene i alle sammenhenger. Bruksverdien lå også til grunn for vern av skriftlig materiale.
2. Andre fase kom med opplysningstida og romantikken rundt år 1800. Dette var en tid med store endringer økonomisk, politisk, sosialt og kulturelt. Kulturminner ble en viktig kilde til nasjonal identitet. Historikerne konsentrerte seg i lang tid om storhetstiden i middelalderen.
3. Tredje fase må ses i sammenheng med industrialisering og urbanisering. Kulturvern ble viktig i trivsels- og miljøsammenheng.

- Foreningen for norske Fortidsminners Bevaring ble stiftet i 1844. De første oppgavene til foreningen var å redde stavkirkene. I 1902 opprettet Fortidsminneforeningen en Oppland / Hedmarks avdeling. Fra 1907 ble det en egen avdeling i Oppland.
- I 1912 ble den første Riksantikvar i Norge tilsatt. Bygdebokkomiteen på Toten ble etablert i 1918, og i 1921 fikk de antikvar Anders Bugge hos Riksantikvaren til å foreta en registrering av bevaringsverdige bygninger på Toten. Dette førte til at en lang rekke bygninger på storgårder ble fredet, da den første fredningsloven for bygninger i Norge ble vedtatt i 1920.
- Toten Museum ble stiftet i 1923 (Skiftet navn til Toten økomuseum i 1931). Arbeidet skjedde svært forsiktig, og det var først etter at museet var etablert på amtmannsgården Stenberg i 1930-åra at museumsarbeidet ga viktige resultater. Hele bygningsmassen på Stenberg ble fredet i 1924.
- På Toten ble det etter 1945 stiftet historielag og utgivelse av lokalhistorisk skrift, nå kjent som årboka TOTN.
- Historielaga har spilt en viktig rolle i kulturvernet. På Toten ble historielaget, museet og bygdebokarbeidet samordnet i en organisasjon fra 1954.
- Stenberg ble utbygd som museum med tilflyttede bygninger. I 1952 ble det opprettet en konservatorstilling ved museet. Toten Museum ble i 1960 utpekt av Statens museumsdirektør til distriktsmuseum for hele Toten sorenskriveri.
- Oppland fylke fikk egen fylkeskonservator i 1981.
- I 2006 ble Toten økomuseum, Gjøvik historiske samlinger og Mjössamlingene sammenslått til Mjøsmuseet AS. Mjøsmuseet har i tillegg til museumsanleggene Eiktunet, Stenberg gård, Gjøvik gård og Mjössamlingene på Minnesund, utstillingene Mjøsas Ark på Kapp Melkefabrikk og Gjøvik Glasværk på Vitensentret innlandet. Museet har arkiv og dokumentasjonssenter for Toten på Kapp melkefabrikk og på Eiktunet for Gjøvik, Biri, Vardal og Snertingdal.

Synet på hvorfor man skal ta vare på kulturminner, og hvordan man bør gjøre det har endret seg gjennom årene. På 1920-tallet prøvde en å sikre kulturminner for ettertida ved formelle fredningsvedtak. En periode mente man det var riktig å flytte bygninger ut av sitt opprinnelige miljø og til museum for bevaring. I dag forsøker man å skape grunnlag for vern gjennom informasjon og bevisstgjøring av eiere av kulturminnene, samtidig som samspillet med lokale museer, fylkeskonservator og Riksantikvaren kanaliserer praktisk rådgiving og bistand til den enkelte som vil ta vare på sitt miljø.

Mange kulturminner kan reddes / sikres ved å få nytt tak.

I dag er «Vern gjennom bruk», og det å finne en ny funksjon til bygg som har gått ut av tida/ gjort jobben sin, det mest anerkjente virkemidlet for ivaretagelse av bygninger.

The background is a solid brown color. At the top, there is a horizontal green band. Scattered across the brown area are white dotted line drawings. On the right side, there are several tall, thin trees with multiple V-shaped branches. On the left side, there are a few simple house outlines, one of which has a chimney. In the bottom right corner, there are several small triangles of varying sizes.

ØSTRE TOTENS HISTORIE

- Totens forhistorie og middelalder
- Samfunnsutviklingen
- Byggeskikk og arkitektur

Totens forhistorie og middelalder

Skrevet av fylkesarkeolog Irene Skauen Sandodden

FØRREFORMATORISK TID

Kulturminner fra før reformasjonen (år 1537) er automatisk fredet. Fram til middelalderen er de arkeologiske sporene ofte de eneste kildene til denne tiden og er fredet selv om de ikke er registrert eller oppdaget. Det er registrert omlag 275 automatisk fredete kulturminner (lokaliteter med ett eller flere enkeltminner) i Østre Toten kommune. Men en stor andel av automatisk fredete kulturminner er ikke kjent og registrert, og mange er i dag lite synlige. Antallet kjente automatisk fredete kulturminner øker med nye registreringer, særlig knyttet til reguleringsplaner, større tiltak og analyser av LIDAR-data (terrengmodell generert fra laserdata).

DE ELDSTE SPORENE – ELDRE STEINALDER (CA. 9500–4000 F.KR.)

I over 100 000 år var Nord-Europa dekket av is og det lå en tykk iskappe over Toten, men for ca. 15 000 år siden begynte isen å trekke seg tilbake. Mjøsområdet ble isfritt en gang for ca. 9500–8000 år siden. Samtidig som isen trakk seg tilbake begynte planter og dyr å etablere seg og mennesker trakk etter. I deler av steinalderen var det varmere enn det er i dag.

I den eldste delen av steinalderen var folk nomader, som levde av jakt, fiske, fangst og sanking. Dette levesettet varte i mange tusen år, fram til jordbruket sakte og sikkert får feste for omkring 6000–4000 år siden. Sporene etter den eldste veidekulturen er få – de hadde trolig en variert materiell kultur, hvor de lagde det de trengte av det de fant i naturen; skinn, tre, bein, stein. I dag er stort sett bare det de lagde av stein, en liten brøkdel av deres materielle kultur bevart, som kniver, pilspisser, økser, andre redskaper og produksjonsavfall. De fleste boplasser ligger langs elver og innsjøer, men er lite synlig i dag og kan derfor være vanskelig å finne. Det er gjort funn både langs Mjøsas bredder, i de rike jordbruksområdene og ved innsjøene på Totenåsen, slik som ved Bergsjøen, Steinsjøen og Hersjøen.

Noen av de eldste og imponerende sporene etter mennesker på Toten er fra Mjøsas strender; Ved Glemmestad fant man i 1969 flere elgfigurer hugget inn i tre store steinblokker. Helleristningene er trolig fra eldre steinalder, ca. 8000 år gamle. Motivet på steinene vitner om at elgen var en viktig ressurs og kanskje også en viktig del av steinaldermenneskenes religiøse forestillingsverden. Steinene kan du oppleve i Mjøsas arks utstilling på Kapp.

YNGRE STEINALDER (CA. 4000–1700 F.KR.)

I det vi kaller yngre steinalder begynner vi å se de første sporene etter jordbruk og husdyrhold i Norge. Jordbruket gjør at folk ryddet jorda for beite og åkerbruk og dermed har behov for å bo samme sted over lengre tid. De bygger derfor mer permanente hus og de første langhusene dukker opp, men slike er foreløpig ikke funnet på Toten. Trolig lever veidemanns- og jordbrukskulturen side og side i mange tusen år. Økser av stein ble brukt til å rydde skogen og hakker/køller og sigder til å dyrke jorda. De eldste jordbruksredskapene på Toten er funnet et stykke fra Mjøsa og relativt høyt i terrenget, i områder med lettdrenert jord. Flintsigder til å skjære korn er funnet blant annet på

*Spydspiss i flint fra Taraldrud.
Bilde Mjøsmuseet TM-02276*

*Spydspiss i flint fra Rogneby.
Bilde C38584*

*Skaftthulløks funnet på Holmstad.
Bilde TM-02270*

*Nakkestykke til Skaftthulløks funnet på
Hårstad. Bilde TM-02275*

*Steinkølle med skaftfure fra Haug.
Bilde C34199*

¹ Det er funnet mer enn 15 skaftthulls økser, noen er trolig fra yngre steinalder, mens andre kan være eldre – disse er fra blant annet Gran, Skjølås, Boksrud, Dyste, Sukkestad, Sønsteby, Petterud, Gjerstad, Hølje, Hårstad, Buskum, Kjølseth, Holmstad, Hagen/Kvemshågån og Torsætra. Videre er det steinkøller fra gårdene Gran, Haug og Grøtberg, dolker av flint fra Rustad, Skjefstad, Undeslås og Kronborg og en flintøks fra Østre Toten prestegård.

Hanestad ved Sletta og Kirkenær. På Li er det funnet både en tykknakket øks av flint og skafthullsøks av porfyr. Fra samme periode er det også utstyr som kan ha vært benyttet både til jakt og forsvar, som spydspissene av flint fra Rogneby og Taraldrud eller flintdolker.¹ Se side 22 og 23

Rundt omkring 2000 f.Kr.² introduseres metallet som materiale for redskaper og prydgjenstander i Norge, først kopper og deretter legeringen bronse. I Oppland er det to områder med store konsentrasjoner av funn av bronse fra denne perioden; det ene er Hadeland og det andre Toten. Mange av gjenstandene er produsert utenfor det som i dag er Norge og er kanskje kommet hit som byttmiddel, men spor etter produksjon av metall rundt om i landet viser at gjenstander også ble produsert lokalt. Bronsen var myk og lite egnet til redskaper, men til å lage praktgjenstander var den utmerket. Eksempler er den flotte spydspisser fra Tømmerhol og Haakenstad og en celt (holøks) fra Alfstad. Fra denne perioden er også bevart noe så sjeldent som en hakke av elghorn funnet på Alfstad.

Foreløpig har vi ingen kjente boplasser eller gårdstun fra på Toten fra bronsealder, men flere dateringer til bronsealder i det som er tolket som spor etter dyrking viser at det må ha ligget gårder her, blant annet på Prestrud ved Kolbu kirke. Det er mange gravhauger- og gravrøyser på Toten, kanskje er noen av disse fra bronsealder. Bronsealderens graver ligger ofte et stykke fra gården, gjerne plassert i grenseland og på åskammer. Gravrøysa på toppen av Kvemsåsen kan være en slik røys.

I Oppland er det to områder som peker seg ut med mange skålgroper; Det ene er stølene i Valdres, mens det andre er de fruktbare jordbruksområdene på Toten, hvor det er funnet minst fem slike skålgropsteiner.³ Skålgroper ser ut til å være et særtrekk for de rike jordbruksområdene på begge sider av Mjøsa. Felles for de fleste steinene er at de ligger i jordbruksområder, gjerne i gammel beitemark. Arkeologer knytter ofte skålgroper til religiøs kult i bronsealder, men de kan også være yngre.

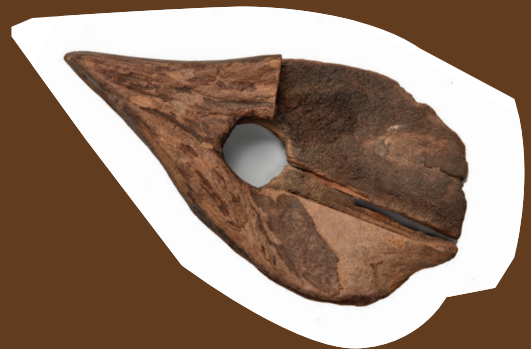
Stein med stålgroper funnet på Gile i 1949.

.....
² Det eldste metallfunnet i Norge (kopper) er fra steinalderen og er gjort i Karlebotn i Varangerfjorden og er ca. 4000-5000 år gammelt. Det er en dolk som i form ligner skiferdolkene, men den er lagd av kopper.

³ To skålgropsteiner er funnet på Gile (den ene under det som i dag er Kraby), en på Sundli og den siste fra Hattebøl ble funnet i 2018. Den ene steinen fra Gile, Hattebøl og Sundli ligger fortsatt på gården, mens de to andre er flyttet til Mjøsmuseet og kan sees der.

*Belteplata fra Evang ved Lena.
Bilde C5573*

*Hakke av elghorn funnet på Alfstad.
Bilde C4513.*

*En celt (holøks) fra Alfstad.
Bilde TM-02281*

JERNALDER (500 F.KR.–1050 E.KR)

I jernalderen skjer det en endring av samfunnet fra en ætte- og høvdingstruktur i eldre jernalder til et rikskongedømme med en statsreligion på slutten av vikingtiden. Jernaldergårdene med mange funn og bevarte gravhauger ligger som perler på en snor i et belte fra Seierstad i vest til Dyren i øst. Tettheten er også stor i Totenvika.

I eldre jernalder, spesielt i romertiden (0–400 e.Kr.), vitner mange funn om kontakter utenfor Toten. Flere funn er fra romerske områder, slik som Victoriasverdet fra Stabo, sporer i bronse fra Gile og romerske bronsekjeler fra både Stabo og Gile. På Gile får en mann med seg det som kan være en «fergepenge» i graven, et trekk som er kjent fra klassisk gravskikk hvor den døde ble ført over elven Styx. Kanskje tjenestegjorde de gravlagte i den romerske hæren. Trolig har også gavebytte vært en viktig del av personlige kontakter og allianser mellom ætter i ulike deler av landet og andre regioner. Funn i kvinnegravene på Gile og Hveem har store likheter med rike kvinnegraver i Østfold, noe som kan tyde på kontakter med en maktelite der. Med seg i graven hadde de blant annet gullberlokker (hengesmykke), hårnåler og sølvbelagte smykker.

Fra Stabo finner vi en Norges eldste runer, datert til 160–250 e.Kr, noe som tyder på gården må ha hatt tette bånd/kontakt med områder utenfor Toten. På en spydspiss funnet i en grav står ordet *raunijaR* – tolket som «*en som røyner, prøver, tester*».. Om lag 800 år senere reises på Alfstad en av det mest praktfulle bilde- og runesteinene i Norge. Den er prydet med ornamenter av ryttere og fugl, tolket som jaktscener fra sagnet om Sigurd Fåvnesbane. Den ene innskripsjonen er fra ca. 1000 e.Kr, mens den andre er om lag 50 år yngre⁴. Steinen er av ringerikesandstein fra Steinsfjorden og er trolig fraktet til Toten over Kjølvegen. Den har paralleller til Dynnasteinen i Gran og tyder på tette bånd og kontakt mellom Hadeland og Toten i sen vikingtid (steinen står i dag på Kulturhistorisk museum i Oslo). Fra samme tid kjenner vi to runesteiner i Kolbu; Presterudsteinen⁵ og Haugsetsteinen⁶.

Folkevandringstiden er en tid med stor uro og folkeforflytninger. Det er relativt få gravfunn fra Øst-Norge, spesielt i innlandet og gravfunnene er dessuten sparsomt utstyrte. Bygdeborgene antas å være fra denne tiden og vitner om urolige tider. I Norge er det registrert rundt 400 bygdeborger, hvorav 12 ligger i nærheten av Mjøsa, med Bø'rja på Totenåsen og Djupdalsborgen i Østre Toten. Anleggene ligger på høyder, strategisk plassert i nærheten av gamle ferdselsårer. Kanskje er noen borger forsvarsanlegg, mens andre kan ha hatt en religiøs funksjon.

I store deler av Norge skjer det en stor omveltning omkring midten av 500-tallet og funn vitner om en nedgangstid (markerer overgangen mellom det vi kaller eldre og yngre jernalder). Nyere forskning knytter dette til uår i årene etter 536 (kanskje opphavet til myten om fimbulvinteren), trolig som en kombinasjon av klimaforverring som følge av flere vulkanutbrudd rundt i verden og som følge av at den justinianske pesten brer seg i Europa. I det indre Øst-Norge og områdene rundt Mjøsa ser man derimot det motsatte for de rike funnene på Åker ved Hamar, noen av Øst-Norges rikeste funn er fra den tiden. Noen år senere reises Stabosteinen, Norges eneste bevarte bildestein fra merovingertid (fra ca. 600 e.Kr.). Fra samme perioden kommer flere flotte gravfunn fra Stabo, med blant annet hjelm og våpen.

.....
⁴ Den ene innskripsjonen kan tolkes slik «Jorunn reiste denne stein til minne om ..., som var gift med henne, og hun førte den ut fra Ringerike, fra Ulvøy. Og billedsteinen hedrer dem» og den andre «Engle reiste denne stein til minne om Torald, sin sønn, som fant døden i Vitaholm, mellom Ustaholm og Gardar».

⁵ Steinen er dessverre knekt. De to første runene ved bruddkanten er TI, mens det neste ordet er MARKI, eller «merke». TI danner trolig slutten på ordet RAISTI eller «reiste». Innskriften lyder: [se]tti/[reis]ti merki

⁶ Innskriften er datert til siste del av 1000-tallet og lyder: Akli reisti stein eftir Ulf, [bróðu]r sinn som kan bety «Akli reiste sten etter Ulf, broren sin.»

«Majersteinen» kalles en stein som står på jordet på Majer gård, øst for Skjefstadgårdene. I følge sagn skal trollet eller hekse Gjøl i Tjuvåskammen ha kastet steinen i raseri da han/hun hørte kirkeklokkene i Hoff kirke, men steinen gikk i bakken før den nådde fram. Kirkeklokkene fortsatte å ringe, og trollet/hekse kastet da en ny stein som havnet på Steinslijordet i Nordlia, hvor er karakteristisk steinblokk ligger ute på jordet. Majersteinen kalles fortsatt hver vår for å unngå at det skjer ulykker med buskapen på gården. Denne skikken er en fruktbarhetskultur fra førkristen tid og steinen antas å være reist i jernalderen, kanskje for å markere en grav.

Da man skulle bygge gang- og sykkelveg langs fv 33 i Totenvika fant fylkeskommunen spor etter et gårdsanlegg i dyrkamark på Ekeren. Undersøkelsene av dette bekrefter at kulturminner i dyrkamark kan gi ny og spennende kunnskap; Gårdsanlegget ble etablert i merovingertid (600-800 e.Kr.), og har hatt en sammenhengende brukstid til slutten av vikingtid (800–1030 e.Kr.). Det har ligget minst to treskipede langhus, tre grophus, en smie, kokegroper, koksteinslag og eldre åkerlag. Grophusene kan ha vært verksteder for håndverk som veving eller keramikkproduksjon. Det ble også gjort en rekke fine gjenstandsfunn. De fem husene er trolig ikke helt samtidige, men representerer ulike faser. Litt bortenfor husene ble det funnet et enda eldre dyrkingslag, datert til 370–160 f.Kr.

De meste kjente og synlige kulturminnene fra denne tiden er gravrøyser og gravhauger. Gile utmerker seg og har den desidert største konsentrasjonen av gravhauger på Toten, med mer enn 60 kjente graver. Undersøkelser og funn fra gården vitner om at gravene er anlagt over et langt tidsrom, fra ca. 200 e.Kr. og fram til rundt 1000 e.Kr. (kokegroper fra gården er enda eldre og er datert tilbake til rundt 170–150 f.Kr.). Store gravhauger med diameter på 20 meter eller mer regnes av mange arkeologer som symbol på makt og rikdom. På Toten er det tre graver med en imponerende diameter på 40 m, to ligger på Stabo, mens den tredje ligger på Hammerstad. Kanskje var dette høvdingegraver? Mange gårder har storhauger på mer enn 20 meter i diameter, slik som på Gile og Hveem.

Kokegroper er blant den vanligste typen fornminner å finne i dyrkamark og man finner de nesten over alt på Toten. Mange av kokegropene har trolig vært benyttet til å tørrkoke mat, mens andre kan ha hatt andre i dag ukjente funksjoner eller var knyttet til ulike riter. På Toten finner man både enkeliggende kokegroper, men også store felt med 50-100 kokegroper. I perioden da kokegropene var hyppigst i bruk, var religion, politikk og det sosiale sterkt relatert til hverandre. Matlaging og fest fungerte som et sentralt ledd i rettslige situasjoner hvor det foregikk forhandlinger mellom gårder og slekt, feiringer av større begivenheter og knytting av sosiale bånd og allianser. Arkeologer knytter de store feltene med kokegroper til slik sosiale/religiøse sammenkomster. De fleste kokegroper i Norge er datert til eldre jernalder (500 f.Kr–550 e.Kr), men på Toten ser denne teknikken å fortsette inn i vikingtid. Samtidig med at kokegroper går ut av bruk i vikingtid dukker det på gårdene rundt Mjøsa opp større sammenhengende lag av kokstein eller bryggestein. Steinene har vært benyttet til å varme opp ulike former for væske og flere forskere mener at de er avfall etter ølproduksjon. Kanskje fikk ølet en viktig rolle ved store sammenkomster i vikingtiden og middelalderen. Disse avfallshaugene ble gjerne lagt rett utenfor husene, slik at vi på gårdstunene fra vikingtid og middelalder finner slike. Bryggesteinslag fra Alfstad er delvis undersøkt og datert til yngre jernalder, mellom 715 og 945 e.Kr. og slike er kjent blant annet på Håkenstad, nord for Gile.

En annen kulturminnetype som er karakterisk for Toten – Gjøvikområdet er de mange, store, sammenhengende områdene med spor etter tidlig rydning i form rydningsrøyser og små åkre bevart i det som i dag er skog og beite. Det som er karakteristisk for de eldste jordene er at rydningsrøysene ble lagt opp ute på jordene og at man dyrket mellom røysene. Disse røysene skiller seg ut fra senere rydningsrøyser ved tettheten mellom dem, de er gjerne ganske runde/jevne i formen og sterkt nedgrodd. Arkeologiske undersøkelser fra Mjøsområdet viser at disse feltene kan gå til bronsealder og er denne formen for åkerbruk er i bruk noen steder fram til rundt 1500-1700, da man begynner å rydde større åkre. Ofte ligger det gravrøyser/-hauger innimellom rydningsrøysene og det kan være

vanskelig å skille graver fra rydning. Disse røysfeltene har også svært høyt potensial for å finne godt bevarte, intakte spor etter husa på gården fra jernalder og middelalder. Røysfeltene i skogen kan derfor ved første øyekast virke lite spennende, «det er jo bare noen steiner om er kastet sammen», men kan romme viktig kunnskap om fortida.

Allerede i eldre jernalder, rundt 0–550 e.Kr, er det flere spor etter utvinning av jern på åsene rundt Mjøsa, blant annet på Totenåsen. Jernmalm fra myrene er blestret i enkle ovner. Store slaggblokker og groper som har vært ovner ligger som spor de eldste anleggene. I yngre jernalder og middelalder blir kull til både jernutvinning og smiing produsert i kullgroper. Trolig har jernutvinningen til tider vært så stor at det har gitt grunnlag for eksport/handel med andre områder. Jernet ble smidd som barrer, før det ble fraktet videre. Det er gjort flere store funn av depoter (større samlinger) av jernbarrer på Toten, blant annet på Borgen, Dulsrud, Stabo og Seierstad (Haugen). Smedgraven fra Alfstad og sporene etter smiing på den undersøkte boplassen Ekeren i Totenvika, begge fra yngre jernalder, viser at jernet også ble bearbeidet lokalt. Spredte kullgroper finnes både nede i bygdene og på åsene. De gårdsnære gropene har trolig vært brukt til å produsere kull til smiing, mens flere av kullgropene på åsen er knyttet til jernutvinning.

I skogene rundt gårdene var det et rikt dyreliv, og jakt og fangst kan ha vært et viktig supplement i gårdens økonomi. Det er få spor etter fangst av elg i groper på Toten (mange registrerte fangstgroper har vist seg å være kullgroper), men det største kjente fangstanlegget ligger ved Geitryggen, på grensen til Vestre Toten og det er nylig oppdaget et anlegg ved Nordsætra på Totenåsen. Anleggene er ikke datert, men antas å være fra yngre jernalder/middelalder. Kjøttet ble trolig brukt lokalt, mens pels og gevir også var viktige bytte- og handelsvarer, som også kan ha skaffet gården et overskudd. Middelalder (Ca. 1050–1537 e. Kr.)

Høymiddelalderen (1050–1350) var en periode av vekst og blomstring med økning i folketall og byvekst. Landet ble samlet i en kombinasjon av kristning og statsbygging. Kirke og konge befestet sin makt, og kontrollerte folk gjennom sine administrasjonsapparat, lover og skatter. De fleste var bønder og det var store forskjeller på fattig og rik. Det var slutt på vikingtoktene og norske stormenn kunne ikke lenger skaffe seg rikdommer ved å dra ut og plyndre. De vendte seg mot landets egne ressurser. Befolkningen vokste og flere bønder ble leilendinger, som måtte betale avgift til jordeieren for jorda de dyrket.

Fra middelalder har vi flere skriftlige kilder, som sammen med kulturminnene kan berette om denne tiden. Mange gårder er nevnt i dokumenter (diplomer), jordebøker og regnskaper. Men også sagahåndskrifter, utenlandske annaler (årboeker) og krøniker (historiske beretninger) gir kunnskap om norske forhold. Toten er nevnt i flere av sagaene, som omhandler vikingtiden.

Jordbruket gir stadig bedre avlinger og bidrar til en sterk økning i befolkningen. Store områder på Toten har spor etter dyrking (rydningsrøysfelt) som i dag ikke er dyrket og vitner om at området var tett befolket. Med svartedauden (pesten herjet mellom 1349 og 1654) synker folketallet kraftig og mange gårder legges øde. Noen av disse blir kanskje aldri tatt opp igjen. Derfor finner vi bevarte spor etter disse i det som i dag er utmark eller mer marginale områder.

I norrøn tid ble gudene dyrket på hovet, gjerne knyttet til storgårder i bygda. Ved overgangen fra hedensk tro til kristendommen ble ofte gamle hedenske sentra og haller erstattet av kirker, gjerne på samme sted, for at det skulle være enklere for folk å vende seg over til den nye troen – et eksempel er Hoffsvangen. De mange kokegropene vitner om at dette må ha vært en møteplass, enten religiøs og/eller rettslig, i eldre jernalder. Her bygges en kirke i stein rundt 1150. Olav Haraldsson skal ha holdt ting på Toten i 1021. Mye tyder på at han valgte Hoffsvangen som sted og i 1475 er Hoffsvangen et formelt tingsted under Eidsivatinget.

Kirkene lå tett på Toten i middelalderen og de fleste var stavkirker. Ingen stående stavkirker er bevart her, men det finnes kirketufter og kirkegårder på Dyste, hvor steinalteret fortsatt står, Moldstad i Kolbu og Alstad, mens man ennå ikke har kartfestet kirkestedene på Kvem/Hveem og Fjell. De to bevarte steinkirkene fra middelalder, Hoff og Balke, vitner om områdets rike ressurser og sentrale posisjon. Steinkirker var dyrere å bygge og krevde en kompetanse som ofte ikke fantes i bygda, så man måtte få tak i håndverkere utenfra – kanskje var de de samme håndverkerne som bygde kirka i Ringsaker og på Hamar, og som også bygde Hoff og Balke og den flotte steinkjelleren på prestegarden på Hoff, som er en av landets få bevarte steinkjellere fra middelalder utenom byene. Kirkene er hovedsakelig bygd av lokal stein. I områdene rundt kirkene ligger en rekke spor etter kalksteinsbrudd og flere av disse må antas å ha vært i bruk i middelalderen.

Fram til de første offentlige kjørbare vegene etableres rundt 1600/1700-tallet må det å reise til lands ha vært strevsomt og tidkrevende – mange gikk, mens noen få hadde tilgang på hest. Da var vannveien og båt et enklere og raskere valg. I middelalderen pliktet bøndene å holde og føre båter for kongen og hans menn. Kongebåtene var plassert ved blant annet Smørvika og ved Dyren⁷ i Totenvika. I skogen øst for Balke kirke ligger restene etter en hulveg, som er typisk for de eldste vegfarene. Trolig førte denne videre ned til landingsstedet for Kongsbåten ved Dyren.

Når det gjelder ferdsel til lands vet vi fra beretningene til biskop Jens Nilssøns visitasreise i 1594 at han (og trolig andre) kom over fra Hadeland via «Kjølvegen», på vestsida av Eina og langs «Toten-Kjølvveg» og fortsatte videre mot Gjøvik. Som biskop i Oslo og Hamar i mange år, hadde han ansvaret for oppbyggingen av kirken i østlandsområdet etter reformasjonen. På hans reise besøkte han hovedkirken på Hoff. Den Trondhjemske Kongevei over Totenåsen fra 1795, følger trolig delvis jernalderens og middelalderens vegfar, for på sin veg passerer den både bygdeborgene Djupdalsborgen og Bør'ja og det som ifølge tradisjonen er en Olavskilde. Det samme gjelder trolig flere av de eldste kjørevegene.

.....
⁷ På Dyren lå tidligere et gravfelt ikke langt fra stedet hvor Kongsbåtbrygga lå. Kanskje tyder dette på at tradisjonen med å føre folk i båt herfra kan ha røtter tilbake til jernalder?

Tidsepoker og viktige hendelser i norsk historie etter reformasjonen

Skrevet av kulturkonsulent Kari Kveine

Kunnskap om historien kan gi oss en større forståelse av utviklingen i lokalsamfunnet vårt. Uten historiekunnskap kan man heller ikke vurdere verdien av å ta vare på spor etter tidligere tiders aktivitet.

1537–1660 Norge et lydrike under Danmark

- Det norske riksrådet, en samling av aristokrater og geistlige som styrte sammen med Kongen, ble avskaffet og Norge ble gjort til et lydrike under Danmark. Det vil si at Norge skulle opphøre som eget rike, og være underordnet Danmark på lik linje med det danske landskap. I praksis ble det ikke total innlemmelse, men norsk selvråderett ble sterkt begrenset.
- Den norske kirkeprovinsen ble avskaffet. Kirkens eiendommer tilfalt kronen.
- Landet var organisert i len, med en vasall (dvs. adelige, fortrinnsvis danske lensmenn) utpekt av kongen dvs. sentralstyret i København som styrte sitt område.
- Sorenskriverembete ble opprettet i 1591.
- Fogderiet, med ansvar for inndrivelse av skatter og avgifter, ble opprettet i 1594 og organisert etter tinglag.

1660–1814 Enevelde Danmark – Norge

- Kongemakten ble arvelig og uinnskrenket.
- Lensordningen ble avviklet i årene 1662–71. De tidligere lensherrer fikk betegnelsen amtmenn. Administrasjonen ble bygd ut. Profesjonelle byråkrater utførte spesialoppgaver og forholdt seg til regelverk gitt av Kongen.
- Mye av samfunnet på 1700-tallet var preget av at grupper hadde privilegier. Dette var særrettigheter eller fordeler som kongen hadde gitt for å sikre seg lojalitet og inntekter.
- De mange krigene til den danske kronen kostet penger. Dette førte til salg av Krongods og økt skattepress på Norge.
- Prins Christian Fredrik kom til Norge som stattholder i 1813.

1730–1800 Opplysningstiden

En samfunnskritisk åndsretning som uttrykket tro på menneskets evner og fremmet renessanses humanetiske idealer i et samfunnsmessig perspektiv. En periode med tiltagende brytninger. Borgerskapet var i fremvekst og begynte å stille krav om andel i den politiske makten og utfordret eneveldet. Kirken og kristendommen mistet mye av sin troverdighet i takt med at naturvitenskapen ble utviklet og kunne gi andre svar på naturfenomener enn den kirken tradisjonelt hadde stått for. Opplysningstiden stilte krav om avskaffelsen av eneveldet, folkestyre, menneskerettigheter, reduksjon av kirkens makt over samfunnslivet og bygget tillit til at en gjennom opplysning om naturvitenskap og filosofi kunne danne bedre mennesker og et bedre samfunn.

I Norge var det først og fremst prestene som var opplysningsmenn på 1700- og begynnelsen av 1800-tallet.

Eidsvollsforsamlingen 1814 – Egen grunnlov

Grunnloven innførte folkestyre med valgt nasjonalforsamling.

Maktdeling mellom lovgivende og bevilgende -,utøvende- og kontrollerende myndighet.

1814–1905 Union Sverige-Norge

Kong Carl Johan anerkjente grunnloven av 17.mai 1814.

Eget norsk forsvar var et punkt i unionsavtalen. Norge hadde stor grad av indre frihet, men var underlagt kongen i Sverige og hadde ikke egen utenrikspolitikk.

Storting og embetsverk hadde mål om å binde landet sammen og skape en enhetlig stat med nasjonalfølelse. Det ble innført et vernepliktig forsvar (1854), vi fikk et allment skolevesen (1889 – felles folkeskole for alle samfunnslag) og utbedring av kommunikasjonsmidlene veg, telegraf og jernbane skjøt fart etter 1845.

Andre stikkord er utvandring til byene og Amerika, parlamentarisme, stemmerett for alle menn (1898) og starten på framveksten av organisasjonssamfunnet.

Formannskapsloven av 1837

Innføring av lokalt selvstyre. Vergemål og opprustning av skolevesenet var viktige saker.

Kun et fåtall av den mannlige befolkningen hadde stemmerett.

1840-åra Den industrielle revolusjonen

1850-åra Kommunikasjonsrevolusjon med jernbane

1860-åra Hamskifte med jordbruket

På begynnelsen av 1800-tallet var så mange som 85–90 % av landets befolkning knyttet til jordbruket og mye av bondeøkonomien var basert på selvforsyning.

Den industrielle revolusjonen er en betegnelse på omfattende sosiale, økonomiske og teknologiske forandringer som ble innledet med arbeidseffektiverende maskineri.

Siste halvdel av 1800-tallet var et samfunn preget av endring. Jordbruket ble mer mekanisert og det vokste fram nytt næringsliv basert på foredling av landbruksprodukter.

De første dampdrevne tekstilfabrikkene ble opprettet rundt 1850. Dampsagbruk og høvlerier kom i 1860-åra. Tremasse-industrien på 1870-tallet, cellulose- og papirindustrien fra 1880-tallet og den elektrokjemiske og elektrometallurgiske industrien begynte rundt 1900.

1905 Unionsoppløsning.

Selvstendig land med egen konge.

Kvinner fikk stemmerett fra 1913.

I 1919 ble betegnelsen amt skiftet ut med fylker og fylkesmenn.

1. verdenskrig 1914–18

Norge valgte å være nøytralt for å sikre norsk selvstendighet.

Tyskland og Storbritannia var på hver sin side i krigen.

Norsk økonomi ble sterkt berørt gjennom import- og eksportvansker.

Landet var blant annet helt avhengig av import av korn og kull.

De harde 20- og 30-åra

Internasjonal økonomisk krise med stor arbeidsledighet og sosiale problemer.

2. verdenskrig

Norge var under tysk okkupasjon fra 9.april 1940–8.mai 1945.

Etterkrigstiden

Nasjonsbygging og samhold.

Velferdsstaten bygges.

Hvordan har historien vært med å forme landskapet lokalt?

Skrevet av kulturkonsulent Kari Kveine

KIRKE

- Begge Totenkommunene var fra gammelt et sognekall. Dette var befolkningsmessig et av landets største prestegjeld.
- 1. januar 1826 ble prestegjeldet delt i to tilnærmet like størrelser mellom Østre- og Vestre Toten.
- I 1931 ble Østre Toten prestegjeld delt i to mellom Østre Toten- og Balke prestegjeld.

KOMMUNEGRENSER

- Kommunalt selvstyre kom med formannskapslovene av 1837. Formannskapsdistriktene tilsvarte prestegjeldenes grenser. Betegnelsen Formannskapsdistrikt ble endret til kommuner i 1853.
- 1907 ble Vestre Toten delt i tre kommune; Vestre Toten, Eina og Kolbu.
- Fram til 1964 var det fire Toten kommuner. Da ble Kolbu slått sammen med Østre Toten.

BEFOLKNING OG BOSETNING

*Rogneby 1869. Bildet formidler forskjellene i det gamle bondesamfunnet. Familien sitter i forgrunnen og tjenestefolkene står i bakgrunnen.
Fotograf P.A. Thorén.
Bildet ligger på Digitalt museum/Mjøsmuseet*

*Fra plassen Hågåjordet i Kolbu 1892.
Fotograf O. Sveen.
Nils Hågåjordet bodde her sammen med kona. Han var også kopperslager.
Kilde: Landskapet på Vestsiden av Mjøsa.*

- Fram til 1850 var Norge et ganske statisk samfunn. Man var født inn i en sosial klasse hvor man forble hele livet, og embetsmennene var den styrende klassen. Østre Toten var den bygda på vestsiden av Mjøsa med størst klasseskille.
- Ut over 1600-tallet og fram til toppåret 1855 fikk vi en sterk framvekst av husmannsvesenet. På det meste tilhørte Ca. 2/3 av befolkningen husmannsklassa. De største gårdene på Toten kunne ha inntil 10 husmannsplasser. Husmannsplassene lå gjerne i skogkanten og i utkanten av engene og hamnehagene.
- Husmannsvesenet var lite regulert før midten av 1700-tallet. En forklaring var at husmennene utgjorde en så liten del av befolkningen før 1700-tallet at det ikke ble ansett som nødvendig å ha egen lovgivning for dem. En annen årsak var at staten unngikk å regulere husmannsvesenet fordi den heller så at det ble ryddet enn skilt ut nye gårder. Dette ville gi nye matrikulerte bruk, og dermed øke statens skatteinntekter. Husmannsplasser ville ikke øke statens skatteinntekter på den måten fordi de var en del av den matrikulerte gården.
- På begynnelsen av 1900-tallet fikk leilendinger og husmenn mulighet til å kjøpe plassene familiene hadde bodd på i generasjoner. Den Norske Stats Arbeiderbruk- og Boligbank ble oppretta i 1903, og i 1928 ble «Lov om ordning av visse jordspørsmål», jordloven, vedtatt.
- I dansketida vokste det fram en samfunnselite som bestod av embetsmenn og rike kjøpmenn som hadde stor innflytelse. Embetsmennene ble utpekt av Kongen i Danmark. De var ofte tysktalende. Det politiske og kulturelle spranget mellom den norske embetsmannsstanden og eliten i hovedstaden Danmark var svært liten. De lokale embetsmennene i Norge hadde ofte stort spillerom, det var vanskelig for kongemakten å kontrollere dem effektivt. Toten var et senter for embetsmenn. Her bodde det på 17-1800-tallet i lengre tid ca. 15 embetsmannsfamilier. Dette var offiserer knyttet til kavaleri og infanteri, geistlige og embetsmenn knyttet til fogderiet, amtet og sorenskriveren. I andre sogn var det kanskje bare presten og en kapellan. Sosiale bånd som slektskap og vennskap var viktig. Slektet samarbeidet for å hjelpe fram sine egne.
- Kulturlandskapet på Toten domineres av storgårdsbebyggelse, mellomstore og mindre gardar. Flere gardar har små stuer som ikke er skilt ut som egne bruk. *Husmannsplassen Pangenstuen i Totenvika er fredet.*
Billerud gård, Sorenskrivergården Undeslås og Amtmannsgården på Stenberg (100 mål av gården ligger i dagens Østre Toten) er eksempler på embetsmannsgårder fra dansketiden.
- Det regnes i dag med at det finnes ca. 80 stasjonsbyer i Norge, tettsteder og byer som har vokst fram rundt etablering av jernbanen. Her vokste det fram et sentrum rundt stasjonene med etablering av service –og næringsvirksomhet i form av landhandleri, post og telegraf, industribedrifter som foredlet råvarer fra landbruket, overnattingssteder og serveringssteder og boliger for de jernbaneansatte og andre arbeidere fulgte etter og etablerte seg i klynger rundt stasjonene. *Skreia, Lena og Kolbu eksempler på stasjonsbyer.*
- Landets beste arkitekter ble engasjert til å bygge jernbanens bygninger som skulle speile tidens modernitet og ble påkostet arkitektur som i kunstnerisk uttrykk var noe av det beste landet kunne vise fram. Jernbanens arkitektur ble en inspirasjonskilde til den lokale byggeskikken.
- Stasjonsbygningene langs banen står igjen som tidsvitner etter jernbanetida.

NÆRING

Hjell brenneri ca. 1890. Fotograf Ukjent. Bildet er avfotografert av S. Røisli, og er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Biler med Mjøleleveranse til Lena Meieri 1939. Foto S. Røisli. Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Fossen Meieri avbildet 1949 (etter at meieridriften opphørte). Foto S. Røisli. Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Gjerstad brenneri 1930–35. Foto S. Røisli. Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

- Totens fruktbare jordsmonn har i alle år gitt et enestående grunnlag for åkerbruk.
- Åkerbruk med produksjon av korn i kombinasjon med februk for gjødsel (god gjødsel betydde god kornavkastning) var den viktigste næringsveien fram til første del av 1800-tallet. Kornet ble brukt til brennevinbrenning, som ble frigitt i 1816. Det var gårdsbrennerier på nesten hver gård. Brenneriet ble solgt og byttet i tjenester. Buskapen ble tatt til seters om sommeren for bedre produksjon av salgbare produkter som melk og smør. Østre Toten hadde ikke nok beitemark da mange gamle seterområder hadde blitt selvstendige bruk. Det ble leid setre i Torpa og i Valdres, mer enn en dagsreise hjemmefra.
- Åker og slåtteeing ble brukt til hestene. Dette førte til dårlig med melk på vinteren.
- Den typiske norske førindustrielle garden var bygget på et stort område, og utmarka spilte en langt større rolle enn på en moderne gård.

Garden Tømmerhoel, fotografert sist på 1800-tallet. Foto: Berg og Berg. Bildet ligger på Digitalt Museum/Mjøsmuseet.

- I 1788 ble kornmonopolet opphevet da styresmaktene avskaffet vernetoll på korn. Dette førte til at billig oversjøisk korn ble tilgjengelig ettersom fraktsystemet ble utbygget. Dette er en av årsaksforklaringene til omlegging av jordbruket ca. 1860-70 tallet. Areal som tidligere ble brukt til kornproduksjon ble tatt i bruk for at kua skulle få bedre produksjon. Februket fikk større oppmerksomhet. Nye produksjonslokaler ble bygd. Enhetslåven ble den vanligste formen på norske uthus.
- Prestene var forkjempere for innføring av poteten og forbedring av jordbruket. Potetprestene, som handlet etter kongelig pålegg, brukte blant annet talestolen til å spre sitt budskap. Østre Toten hadde sine «potetprester» på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Prestegalleriet i Hoff kirke har malerier av alle bygdas prester etter 1401. Østre Toten er i dag landets største potetkommune.
- Jordskiftelovene av 1827 gjorde at bøndene fikk samlet sine jordstykker, noe som førte til at arbeidet ble mye enklere.
- Siste halvdel av 1800-tallet var et samfunn preget av endring. Jordbruket fikk bedre redskaper og ble mer mekanisert. Det vokste fram nytt næringsliv basert på foredling av landbruksprodukter.
- Norge hadde en aktiv bureisningspolitikk fra 1920 og utover mot 1945. Bureisinga ble satt i gang av Storting og regjering for å skaffe arbeids- og boplasser samt produksjon av matvarer. I Østre Toten kommune (inkludert daværende Kolbu) ble det innvilget 41 bureisinger, og av disse ble 34 bruk utviklet til familiebruk og var i full drift slutten av 1980-årene. (Kilde Oppland Bonde- og småbrukarlag).
- På slutten av 1950-tallet og begynnelsen av 1960-tallet fikk vi en ny omlegging av jordbruket da februket mer eller mindre erstattet med korn- og grønnskaksproduksjon. Østre Toten er i dag Opplands største grønnskaksproduserende kommune.

SKOGRESSURSENE

- På 1700-tallet fikk store produksjonsenheter som gruver eller jernverk privilegier av Kongen som gjorde at de fikk lavere produksjonskostnader. For eksempel fikk gruva eller verket rett på fyringsved i et området kalt "cirkumferens". Totenåsen lå under "cirkumferensen" til Eidsvoll Værk.
- Det norske kompani for utnyttelse av norske naturressurser i København påla bøndene på Toten å levere tjenester til Hurdalsverkene.
- I 1739 tok myndigheten opp skogmatrikkel over Toten.
- Bygdefolket hadde fra eldgammel tid rett til trevirke og til havnegang og til å ha setre i allmenningene. I 1783 argumenterte amtmann Christian Sommerfeldt for at Allmenningene, som ble regnet som Konges (statens) eiendom ved de tider, ikke burde selges til spekulanter men overdras til bruksberettigede for en rimelig penge.
- I 1805 ble Toten-allmenningene ved Kongeskjøte overdradd til allmuen.

VANNKRAFT

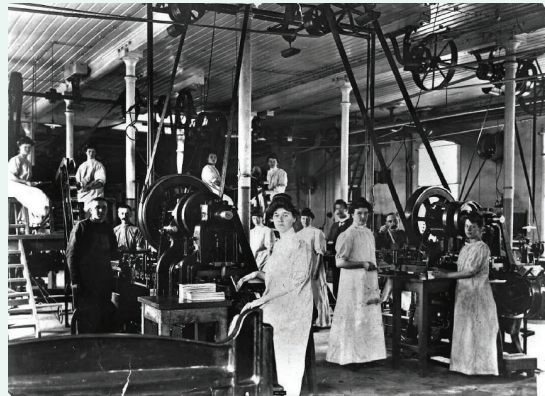
Kværnum Bruk – Møllen ca. 1890–1900.

Foto: Nils Ludvig Christensen. Avfotografert av S. Røisli i 1954. Bildet ligger på Digitalt Museum/ Mjøsmuseet.

- Kraften i elvene har vært en viktig naturressurs for utviklingen i kommunen.
- Vannkraft var i bruk i Norge allerede på 1200-tallet. Her i kommunen er vi kjent med at Lenaelva ble utnyttet til kverning av korn allerede fra 1400-tallet. Det samme gjelder Hekshuselva.
- På 1500-tallet kom oppgangssaga, også kalt vassag, som ble tatt i bruk for skjæring av tømmer til plank.
- Rundt 1750 ble vannhjul brukt til mekanisk drift av sagbruk, lensepumper, blåsebelger og løfteinnretninger.
- På 1800-tallet fikk man vanndrevne sirkelsager.
- Ut på 1800-tallet ga vannturbiner, der energien ble overført via reimer og akslinger, grunnlag for ny industriell virksomhet.
- Ny lov av 1845 tillot kun brennevinsbrenning i store kjeler. Fra 1846–1958 hadde kommunen en rekke brennerier etablert som andelslag.
- Det ble også etablert en rekke andelslag som drev meieridrift fra 1872 og framover.
- Møller, sagbruk, teglverk, garveri, vadmestamper, brennerier og meierier vokste fram rundt elvene. *Kvennom og Håjen er eksempler på områder der vannkraften i elva har blitt utnyttet.*

*Kapp Melkefabrikk ca. 1925.
Bildet ligger på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.*

Kapp Melkefabrikk 1908.

- Ved århundreskiftet ga industrien flere hundre arbeidsplasser.
- Kapp Melkefabrikk, som hovedsakelig kondenserte melk, etablerte seg på Kapp i 1889. Melkefabrikken mottok melk fra et stort område. Lokalmeieriene ble enten nedlagt eller gjort om til melkemottak og leverandørutsalg. På sitt meste hadde fabrikken 300 ansatte. I 1920-30 åra var det økonomisk krise og Viking Melk produksjonen ved Kapp Melkefabrikk gikk konkurs i 1928. Kommunen, som hadde mye av inntektene sine fra fabrikken, ble satt under administrasjon. Etter krigen startet Remington Rand, ved hjelp av Marshall-hjelpen, skrivemaskinfabrikk på Melkefabrikken.
- Toten Uldvarefabrikk ble anlagt på Skreia i 1898. I 1902 tok Oplandske Ullvarefabrikk over, og i 1932 Landheim veveri. Lokale brant i 1948 og ble bygd opp igjen i 1950. På sitt største på 1960-tallet hadde bedriften over 200 ansatte.

HUSFLID OG HÅNDVERK

- Totenklokkene er kjent allerede fra 1700-tallet.
- Utover 1800-tallet ble begrensningene på handel og håndverk på landsbygda opphevet, og det ble etablert en rekke landhandlerier.
- Treskjeene kom på 1830-tallet.
- Totenkniven er kjent fra 1850-60 åra.
- Eilert Sundt skrev i 1867 om husfliden i Norge. Han hevdet at bygdene på vestsiden av Mjøsa var det mest industrialiserte bygdelag i landet.

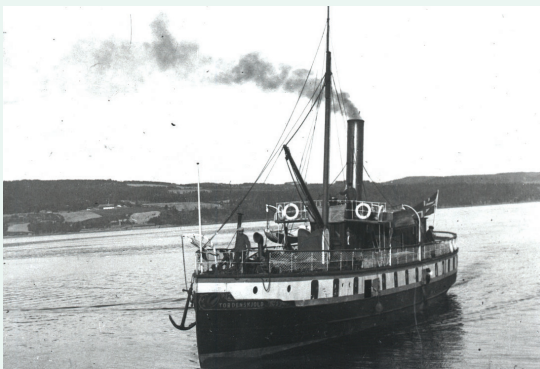
SAMFERDSEL

Gile 1949. Foto S. Røisli. Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

- Hesten har vært et transportmiddel fra gammel tid. Hesteholdet økte utover 1800-tallet, og ble borte fra gatebildet som transportmiddel ca. 1950.
- Både ved Kapp Melkefabrikk, Kraby stasjon og i Kolbu sentrum har vi hestebinding.

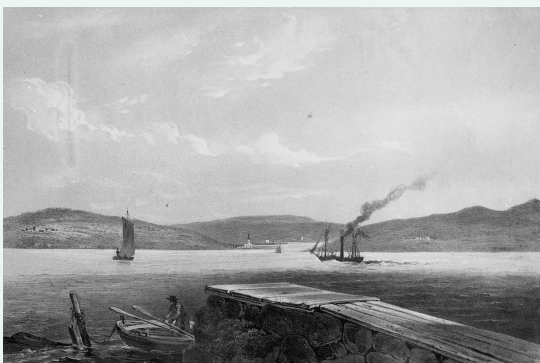
BÅTER

Lastebåten DS Tordenskjold. Foto Hilda Julin.
Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Lokalbåten Skreia. Fotografert 1920–1940
Eier MiA – Museene i Akershus. Bilde på Digitalt Museum.

Smørvika brygge, Kapp ca. 1840.
Kolorert litografi etter maleri av Peder Balke.
Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

- På 1600-tallet og 1700-tallet gikk det Kongsbåter på Mjøsa som allmuen hadde plikt til å bygge, vedlikeholde og bemanne for å frakte øvrighetspersoner, embetsmenn og kirkelige personer, på tjenestereise.
- Fra 1600-tallet og framover mot 1900 gikk det føringsbåter / råseilsjakter på Mjøsa. Disse båtene stod for byttehandelen mellom innlandet og kysten. Båtene gikk i langsetterrute og kunne ikke krysse Mjøsa.
- Dampbåttrafikken på Mjøsa startet i 1840. Dette var starten på storhetstiden for båttrafikken på Mjøsa, som varte fram til ca. 1940. På det meste var det ca. 140 båter i tjeneste på Mjøsa.
- Dampbåtene ble svært viktig for å få varene ut og inn til distriktet. Mange av dampbåtene dro med seg en eller flere lektere med varer.
- Senere kom det lokalbåter, lastebåtene, tømmertrekkere og ferjer.
- Totenvika bestod i tidsperioden 1860–1960 av et maritimt båt miljø som fraktet poteter, sprit, ved, grus og sand.
- *Bryggene langs Mjøsa vitner om båttrafikken.*

VEGER

Skjærenbrua R88-112-08

Grøna skysstasjon (Mjøsmuseet, R92-057-06)

- Fra eldgammeltid har Toten hatt mest samferdsel sydover. Den eldste veien ut av kommunen er Kjølvegen, som dannet forbindelse mellom Mjøsa og Randsfjorden. Veien gikk fra Hadeland, over Teiterud og Kolbu, via Håjen til Lillo og videre til Mjøsstranda ved Baakind. *Postbondegården i Kolbu og Håjen bru er kulturminner fra denne tida.*
- Hurdalsveien gjennom Skreiskaret og videre over Totenåsen til Hurdal har fra gammelt av vært brukt til ferdsel. Veggen ble bygd etter franske prinsipper (mest mulig rett fram) og ble gjort kjørbare for hest og vogn/ slede på slutten i 1795. Veggen var viktig da embetsmenn, militære, postvesenet, bergverksindustrien og skogsdriften trengte kjørbare veier. I dag kjenner vi veggen som Den vestlige Trondhjemske kongevei. *Skysstasjonen Grøna og Skjærenbrua er kulturminner langs Kongeveien.*
- Det skulle være skysstasjon med mulighet for hestebytte ca. hver norske lande mil. Grøna var skysstasjon hvilested for skogsarbeidere og reisende fra 1790-1893.
- De gamle bygdeveiene gikk gard imellom ettersom begyggelsen fant sted. *Stedsnavnet Bilitt vitner om et sted der ferdselsårer møtes.*
- Bedring av samferdselsårene var en prioritert oppgave for Stortinget etter 1845, og en storstilt vei- og jernbaneutbygging ble satt i gang.

- Chausséene i retning Gjøvik, Reinsvoll og Minnesund ble bygd ut på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Ordet Chaussee er fransk og er en betegnelse på en landevei med godt fundament, gjerne steindekt veidekke med grøfter på sidene. Veien gjennom Skreifjella fra Toten til Feiring og Minnesund åpnet i 1891, og tok over mye av trafikken som tidligere hadde gått over Totenåsen. Tidligere var all ferdsel på vestsiden av Mjøsa henvist til båt på sommerstid, og på islagt vann vinterstid. *Bilitt, Lillo og Kolbu er eksempler vegkryss der det etablerte seg handels- og servicetilbud.*

JERNBANE

Skreia stasjon ved åpningen 26.11.1902. Foto: Ukjent. Avfotografering S. Røisli. Bildet ligger på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

- Etableringsperioden for jernbanen i Norge 1850–1920 falt sammen med perioden for norsk nasjonsbygging og selvstendighet.
- Norsk Hovedbane mellom Christiania og Eidsvoll åpnet i 1854, noe som var av enorm betydning for bøndene rundt Mjøsa. Nå kunne man reise og få fraktet varer til og fra Christiania ved hjelp av hestetransport, dampbåt og jernbane. Bøndene i distriktet var kommet langt i omlegging til salgsjordbruk, og interesserte seg sterkt i kommunikasjonsspørsmål.
- Østre Totens jernbanetilknytning ble diskutert i mer enn 20 år og ulike alternativer ble lansert før banen endelig ble vedtatt i 1897. Skreiabanan ble bygd som en av tre sidebaner til Nordbanen (Gjøvikbanen) og åpnet i 1902. Passasjertrafikken ble lagt ned i 1963. Godstrafikken i 1987. Da var banen i elendig forfatning og den mye raskere biltransporten hadde for lengst utkonkurrert jernbanen som transportmiddel.
- Ved plassering av jernbanen ble det lagt mer vekt på praktisk fremkommelighet i terrenget og togdrift, fremfor tilpasning til etablerte veier og husklynger/tettsteder.
- *Skinnegangen mellom Skreia og Reinsvoll ble fjernet i 1988. Banestrekningen brukes i dag til turveg.*

MOTORKJØRETØY

Personalet ved Lena Meieri på utflukt i lastebil som tilhørte meieriet i 1925.
Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet

- De første bilene kom hit til landet rundt århundreskiftet. Etter 1920 begynte små lastebiler og rutegående biler å gjøre sitt inntog. Fra 1935 og fram til krigen var det en stor økning i antall biler. 2.verdskrig satte en midlertidig stopper for utvikling av bilismen.
- 1950- og 1960-tallet var gullalderen for norsk rutebilnæring.
- Traktoren ble vanlig på 1950-tallet.
- I 1960 ble bilsalget i Norge frigitt og man trengte ikke lenger tillatelse til å eie privatbil.
- Utviklingen av biltrafikken utkonkurrerte både båttrafikken på Mjøsa og jernbanen.
- Privatbiler og Ringruta knyttet Østre Toten til Gjøvik fra 1960-åra. Tidligere hadde mange reist med båt til Hamar.

FORSVAR OG RETTSVESEN

Hjemmestyrkene mobiliserer fra Grøna 9.mai 1945

- Bygdeborgene er forsvarsverk fra eldre jernalder. Bygdeborgene ligger gjerne på steder som har hatt strategisk betydning, og med god oversikt over den nærliggende bygda. De oppfattes dels som midlertidige tilfluktssteder under urolige forhold i folkevandringstiden, dels som festningsanlegg i utkanten av gamle riker. *På Toten er det funnet to bygdeborger: Borgen, eller Børja, og Djupdalsborgen. Foreløpig tidfestet til år 200–500 e. Kr.*
- Vetesteder var i bruk som varslingssteder fra ca. 1660 til 1814. Ved hjelp av lyssignaler fra signal- eller varselbål kunne de sende ut varsel over store avstander.
- *Hoffsvangen ble brukt som tingsted fra gammelt av.* Et ting var i gammel tid sammenkomster der frie menn, eller valgte utsendinger, møttes for å drøfte saker av allmenn interesse, for eksempel lovspørsmål og rettstvister. Tingene fungerte som domstoler, og de store tingene representerte også fysisk makt til å fullbyrde dommer.
- *Alfstadhaugen var et rettersted fra eldre tid. Siste avretting skal ha skjedd i 1791.*
- *Sagnet om Dystetomma stammer fra Sveriges angrep på Norge i 1808.*
- Utover Unionstiden på 1800-tallet fikk vi en løpende profesjonalisering av forsvaret med bedre offisersutdanning og mer moderne organisering. *Både Sukkestadsletta og Faulkplassen ble brukt som militære øvingsplasser.*
- Oplandske ridende Jærgerkorps flyttet til Starum i 1851. *Telthuset på Starum, som var et lager for militært utstyr, er fra 1865.*
- Kommunen har få fysiske kulturminner fra 2. verdenskrig. *Kapp Melkefabrikk ble brukt til sanitetslager for tyskerne under krigen. Hjemmefronthytta på Totenåsen brant ned, og ble erstattet av en kopi. Vindflomyrene og Skreitjernsmyrene var slippsteder for flycontainere til Milorg under krigen. Dette er skiltet.*

BYGGESKIKK OG ARKITEKTUR

- Kunnskapsgrunnlaget
- Bygningshistorie
- Hvilken stil har huset

Kunnskapsgrunnlaget

Vi kan følge byggeskikken fra 1600-tallet og framover gjennom skriftlige kilder i tingbøker og andre offentlige dokumenter.

I 1862 ga Eilert Sundt, folkelivsskildrer og sosiolog, ut boka «Om Bygningsskikken paa Landet i Norge». Dette var den første vitenskapelige undersøkelsen av folkelig norsk byggeskikk. Dette verket danner grunnlaget for det meste av det som senere er skrevet om norsk byggeskikk. Senere forskning har vært mer tilbakeskuende og knyttet til tradisjon og kulturminnevern, og linjene har i mindre grad blitt trukket fram til forskernes egen samtid.

Arne Lie Christensen ga i 1995 ut boka «Den norske byggeskikken – Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid». Denne boka kan beskrives som en mer oppdatert og praktisk tilnærming til stoffet. Lie Christensens er opptatt av å formidle at byggeskikken er en prosess. Byggeskikken har mottatt impulser utenfra som er bearbeidet og tilpasset lokale forhold. Helt fram til 1980-tallet var det embetsmanns- og storgårdskulturen som dominerte bygningsvernet. Museene i vår region, nå underlagt Mjøs-museet, var derimot tidlig ute med å ta vare på typiske husmannsplasser.

Årbok for TOTN 1981 har flere interessante artikler om bygningsvern. Blant annet er det publisert en artikkel her av Svein-Erik Ødegaard om «Gamle plassbygninger. Huser på husmannsplasser, småbruk og tomter i Balke sogn fra tida før ca. 1900».

Bevaring av bygninger som kunnskapsbase

Lov om fredning av bygninger trådte i kraft ved årsskiftet 1920–21. Antikvar hos Riksantikvaren Anders Bugge besøkte Toten i 1921. Flere bygninger ble i årene framover fotografert og grundig oppmålt. I årene 1923–24 ble det som en følge av dette fredet 24 bygninger på Toten. Flere av de hus og anlegg som ikke ble fredet den gang er i dag enten borte eller svært forandret. Bugge publiserte resultatet av registrering i «Bygd og Bonde» i 1923. I følge Årbok for Toten 1981 fikk Bugges registreringer fundamental betydning for bygningsvernet på Toten i mange tiår framover.

Det siste anlegget som ble fredet på Østre Toten er husmannsplassen Panengstuen, fra tidlig på 1800-tallet. Panengstuen ble fredet første gang i 1985, og på ny i 2015. På landsbasis er Panengstuen en av de få husmannsplassene som er fredet.

GENERELT

På Toten er det storgardsbebyggelsen som dominerer kulturlandskapet, men vi har også gardar med mindre dominerende bygninger. De fleste storgardene hadde flere husmannsplasser. Gardene ligger ofte fritt og åpent på solfylte høyder, mens husmannsplassene lå i skogkanten og i utkanten av engene og hamnehagene. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 81) Felles for all gammel bebyggelse er at den er tilpasset terreng, landskap og klima.

Rikelig tilgang på trevirk har preget byggeskikken på vestsiden av Mjøsa. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 57)

Fra yngre steinalder og fram til vikingtiden var grindbygde langhus den vanlige hustypen. Det var ikke uvanlig at folk og dyr oppholdt seg i samme hus. I middelalderen innføres lafteteknikken, og det blir vanligere med flere hus med ulike funksjoner på gårdene.

I høgmiddelalderen bodde det folk i alle deler av Toten som i dag er bebygd. Den typiske norske førindustrielle garden var bygget på et stort område, og utmarka spilte en langt større rolle enn på en moderne gård. (Kilde: *Arne Lie Christensen. Den norske byggeskikken s.80*) Mot slutten av 1700-tallet begynte man å bygge større og færre hus på gårdene. Samtidig begynte man å legge husene rundt et firkantet tun. Firkant-tun var/er ganske vanlig på Toten. Enda mer vanlig var to-tunsløsningen med inntun og uttun/driftstun, som når stallen ble borte (sto mellom inntun og uttun – hesten var nesten menneske), ble tunet et åpent firkant-tun. (Kilde: *Bygningsrådgiver T. Raddum*)

BOSETNING- OG TETTSTEDSUTVIKLING

Bosetning fram til slutten av 1800-tallet var på store gårder, utskilte småbruk og husmannsplasser. Omkring midten av 1800-tallet hadde Østre Toten flere husmannsplasser enn gardar. Flere store gårder på Østre Toten kunne ha så mange som 8–10 husmannsplasser. Husmannsklassa utgjorde på det meste 2/3 av befolkningen. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 79)

En husmann beskrives som en person som bygslet jord eller tomt av en jordeier, og som regel betalte med dette i form av en årlig avgift i form av kontanter eller pliktarbeid, noen ganger naturallytelse. Husmannsplassen var ikke oppført med eget matrikelnummer, men tilhørte det matrikulerte bruket den lå under.

Det førindustrielle samfunnet ga lite rom for sosial mobilitet. Fra 1855 og fram til 1920 fikk vi en gradvis avvikling av husmannsvesenet. I 1915 kom «Lov om småbruk- og boliglån». Dette førte til 1915 førte til opprettelsen av «Småbruk og boligbanken», som tilrettela for at husmenn kunne kjøpe plassene. «Lov om ordning av visse jordspørsmål» fra 1928 som ga husmenn forkjøpsrett på plassene, og åpnet i mange tilfeller for at plassene kunne bli ekspropriert.

Skillet mellom gard og plass er skillet mellom matrikelgardene og utskilte bruk med andre navn. De aller fleste småbruk har en gang vært avhengig av en plass. Når plassen ble solgt, og skylddelt, ble den et småbruk. I noen tilfeller kan jorda til den opprinnelige plassen nå være borte slik at husa nå står på en mindre tomt. Hus og jord kan nå være skilt. Hus som ikke tilhører en gard vil ikke videre si plasshus, i betydningen husmannsplass hus, men også såkalte innestplasser (utleie) og utskilte tomter rett før og etter århundreskiftet med hus som i de fleste tilfeller var arbeiderboliger.

(Kilde: *Årbok TOTN 1981*, s.101)

Bosetning- og tettstedsutvikling fra 1850-åra og framover må ses i lys av naturforholdene og den generelle samfunnsutviklingen med utvikling av kommunikasjonsårer og framveksten av en betydelig foredlingsindustri.

Vannfallet i elvene har vært en viktig naturressurs for utviklingen i kommunen. Vi er kjent Lenaelva (Leina / Storelva), som starter på Totenåsen og renner i gjennom Kolbu og Lena før den munner ut i Mjøsa på Skreia, ble utnyttet til mølledrift allerede fra 1400-tallet. Senere kom sagbrukene, garveri, vadmestampene, brenneriene og elektrisitetsverk. *Håjen* på Lena og *Kvennom* på Skreia peker seg ut som sentrale områder i denne sammenhengen. Langs Hekshuselva var det også møller, sagbruk, brenneri og elektrisitetsverk. *Plassleia* er nevnt som et tidligere tettsted på Kapp. Mulig er dette knyttet til næringsaktivitet langs Hekshuselva.

Mjøsa har vært en viktig ferdselsåre fra gammelt av. Med utviklingen av dampskipstrafikken fra 1840-åra og åpning av jernbanen mellom Oslo og Eidsvoll i 1854 ble transportårene sørover knyttet sammen. Bøndene kunne nå langt raskere få råvarer ut av distriktet. På flere av dampskipsbryggene var det handelsvirksomhet. Smørvikodden på Kapp, Panengbrygga og Fjellhaug i Totenvika kan nevnes som eksempler.

Veinettet var lite utbygd før i siste halvdel av 1800-tallet. Kjølvegen, som går fra Høgkorset, over Kolbu og ned til Kapp, var en gammel ferdselsåre mellom Hadeland og Toten. Den Vestre Trondhjemske Kongevei over Totenåsen stod ferdig i 1795, og fungerte som hovedveg mellom Kristiania og Trondhem helt til veien gjennom Skreifjella åpnet i 1893. *Bilitt* var tidligere et sentralt trafikknutepunkt både i forhold til gamle bygdeveien sørover, ferdigstilling av veien gjennom Skreifjella og veien via Østlia til Kapp på 1880-tallet. Her var det tidlig brennerietablering. Ved Lillo møttes de tre chaussées i retning Minnesund, Reinsvoll og Gjøvik ca. 1880. Her var det handelsted med flere butikker. Kolbu krysset var også et sentralt knutepunkt med kryssene veger.

Med åpningen av Skreiabanen i 1902 vokste det fram nye tettsteder. Før jernbanens tid var det lite tettstedsutbygging i *Skreia*. Området het den gang Kvennom / Fossen, etter Fossen gård som har avgitt mesteparten av grunnen til utbyggingen i området og Kvennum – antageligvis etter aktiviteten i elva. *Lena* er omtalt som stoppested Valle i de første planene. Her var det bare et jordet, og ikke forventet så mye trafikk. På Lena var det områdene *Håjen og Lillo* som var det økonomiske senteret i bygda før åpningen av jernbanen. NSB ønsket nasjonale navn på stasjonene og ga stoppestedet navn etter elva Leina (tidligere også kalt Storeleva). I løn i Leina ble for likt Eina, derfor ble den kuttet ut og stedsnavnet ble Lena. Omkring stasjonene vokste det fram butikker, hoteller, håndverksbedrifter, post- og telegraf. Det samme gjelder Bilitt og *Kolbu* stasjon. De nye tettstedene på Lena og Skreia fikk en betydelig villabebyggelse. «Den norske stats småbruk og boligbank» ga ofte, med kommunen som garantist, rimelige lån til arbeidere som ville bygge egne hus. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 100)

Kapp Melkefabrikk etablerte seg på *Kapp* i 1889. Fabrikken hadde et stort behov for arbeidskraft, og arbeiderne trengte boliger. Fabrikken bygde derfor opp en del arbeiderboliger og et pensjonat. Boligene ligger / lå mellom vegen ned til Kapp brygge og vegen ned til fabrikken. Området var laget etter en plan og bygningene lå på samme måte i terrenget, med 1 ½ etasje, 60-65 kvm og var lafta. Fra en takstprotokoll fra 1915 kan det se ut som om det dreide seg om 12 arbeiderboliger med uthus, men dette tallet er noe usikkert. Kilder viser også at boligene tidlig fikk innlagt elektrisitet i forhold til andre. (T. Dahl - *Årbok for TOTN 1988*) Andre kilder sier at det ble bygget åtte tømrede eneboliger, deretter syv vertikaldelte tomannsboliger som arbeiderne fikk leie til en rimelig penge.

Totenvika har vært i en særstilling i forhold til sjøfartsnæringen langs Mjøsa Ved århundreskiftet var det 20–25 mjøsjakter som seilte på Mjøsa. De fleste var hjemmehørende i Totenvika. Starten på jakttrafikken ser ut til å ha vært frakting av ved fra Totenvika til Hamar by. Etter hvert ble det mye seiling for brenneriene, teglverkene og transport av grus, sand og materialer til husbygging i byene. Ved folketellinga i 1930 hadde hele 42 mannspersoner i denne grenda båtfart på Mjøsa som hovednæring. Kombinert med småbruk og litt tømmerhugging om vinteren ga dette god inntekt for mange.

Norge hadde en aktiv *bureisningspolitikk* fra 1920 og utover mot 1945. Bureisinga ble satt i gang av Storting og regjering for å skaffe arbeids- og boplasser samt produksjon av matvarer. I Østre Toten kommune (inkl daværende Kolbu) ble det innvilget 41 bureisinger, og av disse ble 34 bruk utviklet til familiebruk og var i full drift slutten av 1980-årene. (Kilde: *Oppland Bonde- og småbrukarlag*). Helt fram til 1960-tallet ble det øvet liten innflytelse fra samfunnets side på hvordan bosetningsmønsteret skulle utvikle seg. 1970-tallet beskrives som planleggingens tiår.

På Østre Toten var tilbudet om nye arbeidsplasser på 1900-tallet lite. Mange måtte enten flytte ut eller pendle for å få arbeid. Dette har ført til at en mye større del av boligbyggingen skjedde utenfor tettstedene, ofte ved at eldre husmannsplasser ble delt opp til boligtomter. Da tettstedet ikke kunne tilby arbeidsplasser, var det heller ingen grunn til å bygge der.

(Gjestrum – Årbok for TOTN 1981)

BYGNINGEN

Våningshuset, boligen for sjølfolket, på garden omtales som «Bygningen». Bygningen slik vi dag kjenner den har eksistert i ca. 250 år. (Kilde: TOTN Årbok 1981, s. 119)

Midtkammers-bygningen er typisk for byggeskikken i distriktet.

Husmannsplasser og strandsitterplasser var gjerne bygd på samme måte som på gårdene, men i mindre utgaver og med færre hus. Den store massen plasshusa antas å være fra 1800-tallet, men det forekommer også plasshus fra 1700-tallet.

FORBILDER I BYGGESKIKKEN

På 1700- og 1800-tallet skilte Toten seg ut fra andre deler av Oppland som et senter for offentlige tjenestemenn. På Toten bodde i lengre tid om lag 15 embetsmannsfamilier. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 64) Embetsmennene hadde god kontakt med København og økonomi til å forbedre husene når det kom bygningstekniske nyheter. Tømmermenn, snekkere og murere lærte nyhetene gjennom oppdrag hos embetsmennene. «De bøndene som greide å skape et overskudd av gardsdriften, kunne derfor snart bygge like flotte bygninger som embetsmennene.» (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 66) Senere kom stasjonsbygningene i sveitserstil til å danne forbilde for de lokale byggmestrene som kom til å oppføre de andre bygningene i de voksende bygdesentra.

DATERING

Omtrent 3 av 4 bevarte gamle hus på plass / tomt er våningshus. Datering av hus er vanskelig. Hus er oppbygd og restaurert. Videre er det vanskelig å fastslå om bygningen ved oppførselen stod på en avhengig plass eller var et utskilt småbruk. Opplysninger som foreligger kan også være gale eller usikre. Hus kan ha skifte funksjon og ha vært flyttet i tidens løp. Det var lett å flytte tømmerhus, og det ble nok oftere gjort enn vi kan tenke oss i dag. Hus ble gjerne flyttet over små avstander, men lengre avstander forekom også. Det vi vet er at de fleste tømmerhusa er fra tida rundt 1900-skiftet eller eldre. Man kan se etter lafteskasser, men de kan være sagt bort eller det kan være benyttet sinklaft.

Steds- og bruksnavn er en viktig kilde til kunnskap om naturforhold, kulturhistorie, tidligere tiders liv og virke.

Bygningshistorie

1500/1600-TALLET

Nyvinninger

Den vassdrevne oppgangssaga ble vanlig på 1500-tallet, og økte tilgangen på planker. Lengden på tømmerstokken avgjorde størrelsen på rommene, 7–8 meter. (Kilde: Arne Lie Christensen. *Den norske byggeskikken* s. 79)

Det nordeuropeiske renessansehuset førte to nye ildsteder til Norge, jernovn og peis. De fleste steder var det peisen og ikke jernovnen som ble tatt i bruk. Peisen var billigere, mange steder kunne den bygges i lokale materialer. Slik oppstod den typiske norske peisestua som var et stuekjøkken eller allrom, hvor det ene rommet ble brukt både til matlaging, opphold og søvn, på samme måte som i middelalderen.

Peisen erstattet den åpne åren midt på golvet omkring midten av 1500-tallet. Dette gjorde det mulig å bygge loft over stua. Dette rommet hadde ikke ildsted, men ble brukt til soverom om sommeren eller oppbevaringsformål. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 58)

Det typiske nordeuropeiske renessansehuset, fra ca. 1600, hadde en *bileggerovn*. Denne ga ikke lys, men magasinerte godt varme. Bileggeren ble fyrt opp ildstedet i naborommet.

På slutten av 1500-tallet hadde byggeskikken på de fleste prestegårdene på Østlandet endret seg fra middelaldersk til en mer moderne form. (Kilde: Arne Lie Christensen. *Den norske byggeskikken* s. 125)

Tendensen til å bygge to etasjes bygninger spredte seg fra adelen, til embetsmennene og videre til storbøndene. Det var først på 1500-1600 tallet at det ble vanlig med *bolighus i to fulle etasjer* på landsbygda. Innføring av to etasje huset førte til nye *grunnplan*. (Kilde: Arne Lie Christensen. *Den norske byggeskikken* s.122)

De store 1600-talls husene var vanligvis av upanelert tømmer og eventuelt malt med rød tjæremaling og enkelte gårder dekorert med malte ranker. Stilmessig var de preget av renessansen.

Bolighus

Høystue, fra ca. 1550

Bygningstypen er knyttet til overgangen mellom årestue og bygninger med peis. Små ettroms bygninger med peis i 1. etasje, og så en svalgang med trapp opp til det ene rommet i 2. etasje, gjerne 5 x 5 m, med peis i det ene hjørnet.

Før ovner ble tatt i bruk i 2. etasje ser det ut til at svalgangsbygninger med inngang fra svalgangen til hvert rom i 2. etasje har vært en vanlig bygningstype.

Ettromsstuerom med forstue kjøkken

Man kom utenfra og rett inn i kjøkkenet. Kjøkkenet var bygd i en lettere konstruksjon enn selve stua og fungerte som en mellomting mellom kjøkken og gang. Fra kjøkkenet gikk man inn i den tømrede stua med bileggerovn. (Kilde: Arne Lie Christensen. Den norske byggeskikken s.125)

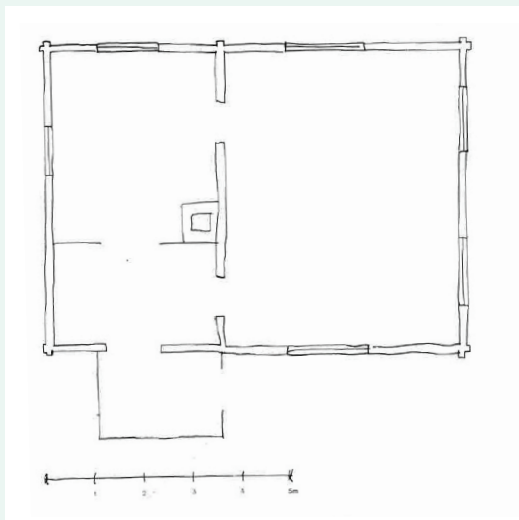
To- (eller tre)romsstua med svalgang

En større variant av ettromsstua. To-roms varianten var mest utbredt. Fra svalgangen var det dør til de andre rommene som var laftet. Av disse var toromsvarianten den vanligste, en stue og et kjøkken. I svalen gikk det en bratt trapp opp til det lave loftsrommet. Fra svalgangen var det inngang til hvert rom i 2. etasje. (Kilde: Arne Lie Christensen. Den norske byggeskikken s.126)

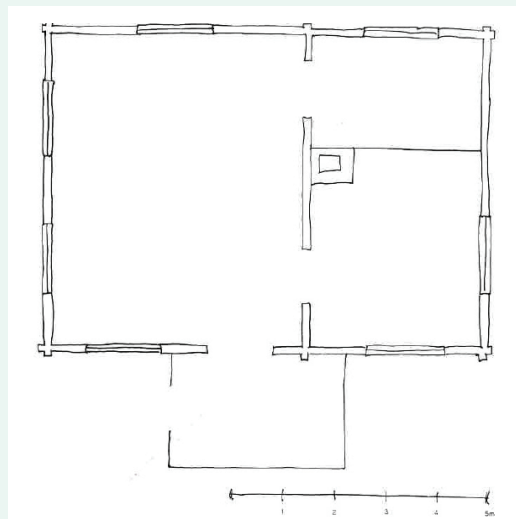
Den akershusiske hustype, fra 1600-tallet

Den vanlige stuebygningen. En kom inn i en liten gang, deretter inn i et stort stuerom som ble brukt til alle funksjoner. Kjøkken, oppholdsrom og soverom. Fra det rommet kom man også inn i et lite kammers (koverom).

Her er stuedøra flyttet, sammenlignet med middelalder stua. Døra går utenfra og rett inn i stua, ikke gjennom en forstue. Fra stua er det vanligvis en svalgang i lettere konstruksjon. Huset har normalt to eller tre rom, selve stua med peis og ett eller to kammers. Eilert Sundt påviste at denne stuetyper erstattet treromsstua i indre deler av Østlandet på 1600-tallet, og at dette foregikk samtidig med innføringen av peisen. Historikerne lurer på om dette kan være en utvikling fra toromsstua – tilpasset lokale forhold. Fordi folk ikke hadde anledning til å kjøpe jernovn ble kjøkkenet med peis hovedrommet, og rommet eller rommene ved siden ble kammers uten ildsted. Etter hvert som peisen ble vanlig kom den Akerhusiske hustypen til å dominere det indre østlandsområdet.

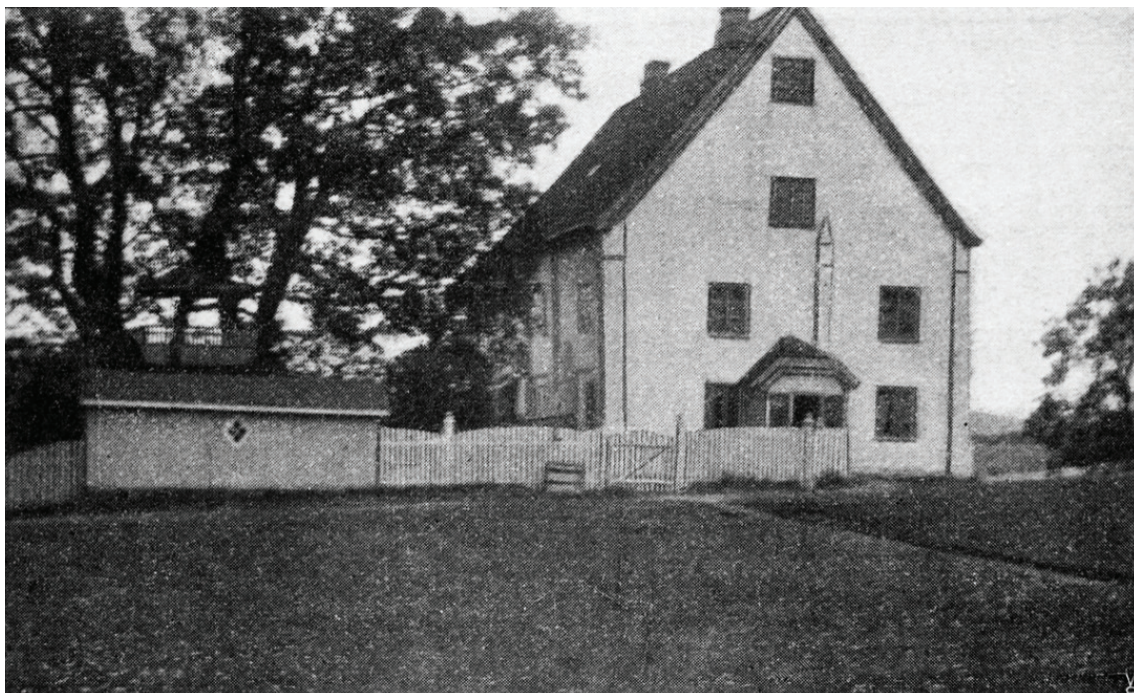

Eksempel på et hus av **enkelthustypen** (treromstypen). Dette er Melien, 64/2, som opprinnelig het Spersrudstua. Den ytre gangen er 1. etasje i et påbygd 'utskøtt'.

Eksempel på den **akershusiske hustypen** – Stuldalen, 3/20. Også her finner vi en ytre gang som er 1. etasje i et påbygd 'utskøtt'.

LOKALE EKSEMPLER

Den fredede bygningen på Rognstad. Foto Ukjent. Brukt til illustrasjon i «En Storbygd» av Jens Raabe utgitt i 1905. Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Treromsstua:

På Ouren i Totenvika står en stuebygning av denne typen. Opprinnelig bygd med lavt loft. Antagelig inspirert av byggemåten i Christiania i 1624, der plassering av peisen på deleveggen midt i huset med «kamin», var typisk. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 58)

Svalgangsbygning:

«Kvemsbygningen» på Stenberg

Bygningen har inngang til hvert rom fra svalgangen, kalles også hus av celle-typen.

Bygningen viser situasjonen på en større Totengård. I 1. etasje er det tre rom og en gang som har innvendig forbindelse. Så et rom, kanskje en kårstue, som bare har inngang fra svalgangen. I 2. etasje er det 4 store loftsrom, alle med hver sin inngang fra svalgangen. Bygningen har veggfast Diagonalmøblering, som var typisk for 1700-tallet. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 62)

Storslagen gårdsbygning :

Offisergården Rognstad

Mellom 1662 og 1666 bygde generalmajor Georg Reichwein en gedigen hovedbygning på offisergården Rognstad. Bygningen var stor med et spiss tak, og utenpå tømret ble det rappet. Bygningens monumentale karakter ble altså understreket ved at den ga inntrykk av å være bygd i mur. Den rike tilgangen på kalk i distriktet gjorde utvendig rapping mulig for den som ville koste på litt ekstra. (Kilde: *Landskapet på Vestsiden av Mjøsa*, s. 62)

1700-TALLET

1700-talls våningshus fra Hattebøl

Nyvinninger

Etter ca. 1700 ble *paneling* av husene vanlig.

På midten av 1700-tallet produserte jern- og glassverkene store mengder *ovner og vindusglass*, produkter som også bøndene fikk råd til å kjøpe. Nå kunne alle rommene i huset få oppbevaring bare de hadde tilgang til pipa, og vinduer var ikke lenger så kostbart.

På slutten av 1700-tallet kom alminnelige ovner i vanlig bruk, og det muliggjorde en helt annen bruk av annen-etasje på husa. Tidligere var det lave loft med senger for sommerbruk, kunne man nå få fullverdige rom for helårsbruk.

Peisen hadde tidligere vært midtpunktet i stuerommet. Nå ble den flyttet til det nye kjøkkenet. Det ble mulig å varme opp også mindre rom, og ved oppsetting av flere piper ble det ingen begrensninger i hvor mange rom huset kunne bestå av.

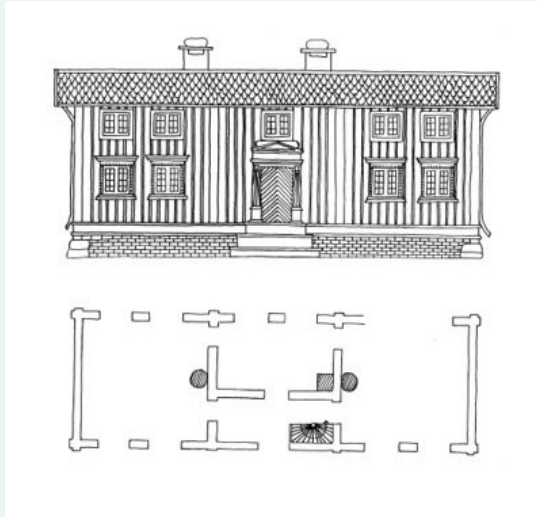
På 1700 tallet kom *etasjeovnen* i bruk, og fra midten av 1700-tallet ble også bakerovnene spredt til indre Østlandet.

På slutten av 1700-tallet økte klasseforskjellene på Østlandet. Små bønder ble selveiere. Store grupper innen bondesamfunnet fikk høyere levestandard. Mange bygde større hus med kostbar innredning og stuer på stas.

I branntakstene fra 1790-åra kan man lese hvordan bygninger med mange vinduer, ovner og panelerte vegger utvendig blir vanlig. I løpet av få ti-år ble det bygd bygninger på alle de største gårdene, ofte med påbygg i lengden og i høyden på eldre hus.

Bolighus

Midtkammers-bygning (midtgangsstua)

Skisse av **midtkammersbygning**.

Tegning fra Norsk historisk leksikon, 2. opplag, 3. utgave.

Bygningstypen ble først vanlig på embetsgårder, spredte seg etter hvert til storgårder og vanlig gårdsbruk. Den tradisjonelle midtkammers-bygningen, er lang og med 2 piper. Den ble alminnelig på gårder av en viss størrelse fra midten av 1700-tallet.

Den nye idealen bestod i hus som var bygget omkring en midtakse. De hadde et stengt symmetrisk fasader med et markant inngangsparti på midten og vinduene regelmessig gruppert på hver side.

(Kilde: Arne Lie Christensen. *Den norske byggeskikken* s.133.)

Bygningen har to delevegger av tømmer og dermed åtte laft i alt. Inngangspartiet er på midten og en kommer inn i en gang med et rom bak – gjerne kjøkken. Videre finner en gjerne en eller to delevegger i bindingsverk, slik at midtkammersbygningen gjerne har fem eller seks rom. På enkelte gårder kan en finne midtkammersbygninger som er utvidet i lengderetningen slik at man i alt får ti laft.

Svalgangen gikk av moten og i stede ble trappen en integrert del i bygningskjernen og vanligvis lagt til midten. Trappeløpet ble nå avløst av mer avanserte trapper, gjerne med reposer. Bygningen kunne være halvannen eller i to fulle etasjer.

Gjennomsnittsstørrelsen på en typisk midtkammersbygning er på ca. 88 kvm. Hos de fleste bønder på Østlandet erstattet disse store, toetasjes midtgangsbygningen eldre en etasjes akerhusiske stua. De gamle husene gikk da gjerne over til eldhus, drengestuer eller kårstuer. De fleste midtkammersbygningene ble bygget under et, og ikke utviklet fra eldre hus.

Den akerhusiske stuetype symboliserte en husmanns bolig, mens midtgangshuset symboliserte den selveiende bonden. (Kilde: Arne Lie Christensen. *Den norske byggeskikken* s.139)

LOKALE EKSEMPLER

Tunet på Vestre Balke ca. 1868. Foto: R.A Torén. Bildet finnes tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Antikvar hos Riksantikvaren, Anders Bugge, skriver:

«...Efter all sannsynlighet kan man for 1700-årenes vedkommende på Toten skille ut hovedsakelig to bygningstyper som begge har sitt utgangspunkt i den eldre husform med gjennomløpende tom ved siden av hverandre.

På garder av middel størrelse tømmerbygning delt opp til to gjennomgående, et større og et smalere. Det smaleste rommet er delt opp i et kjøkken og en trapp opp i eldre etasje. Samme romdeling i andre etasje. Hovedinngangsdøren er plassert på langveggen nær det ene hushjørnet. På storgården finner vi en annen hovedtype med utgangspunkt i det samme. Husene har gjennomgående rom på rad. Svalgangen er på en meget suveren måte arbeidet inn i planløsningen...»

Storslagene gårdsbygninger:

Presten Ole Hannibal Hoff bygde opp husene på prestegården i 1730. De staselige hovedbygningene på Kirke-Balke og Vestre-Balke stammer også fra denne tida.

1800-TALLET

Billerud gård ca. 1860-70. Fotograf Ukjent. Avfotografert av S. Røisli. Bildet er tilgjengelig på Digitalt Museum / Mjøsmuseet.

Opprinnelig var våningshuset i en etasje bygd på slutten av 1700-tallet. Bygningen ble ombygd 1828 og er nå en 2 etasjes laftet tømmerbygning av midtgangstypen. Den er i empirestil med utvendig stående panel, rik dekor og høye krysspostvinduer i 2. etasje.

Nyvinninger

Det var først på 1800-tallet den store bygningen preget storgardsbebyggelsen.

Det vesentligste særpreget var dimensjonene. Lengde, bredde og høyde. To fulle etasjer og fullt loft. En alminnelig bygning vil være ca. 20 meter lang og 7–8 meter bred. Helt vesentlig er den symmetriske plasseringen av vinduene og inngangspartiet oftest midt på huset. Dette gir langfasadene et karakteristisk arkitektonisk uttrykk.

På 1800-tallet utviklet det seg en ny samværsform blant embetsmenn og storbønder, som også spredte seg til vanlige bønder. Det ble holdt selskaper hvor det ble danset polonese og spilt kort. I de større husene ble det bygget *festsal i annen etasje*. Salen kunne ha dobbeltdører inn til andre selskapsrom.

I byggeskikken trengte bymotene inn i det de fineste bygningene som lignet byens murhus. Ved å rappe tømmerhusa kunne de se ut som murhus. Eller en kunne legge et mursteinslag utenpå tømmerveggen.

Sveitserstilen spredte seg i Norge fra 1850-tallet, inspirert fra Tyskland. Sveitserhusene hadde særpregede sperretak med brede gesimser, store vinduer, dekorativt listverk omkring vinduene

og fantasifullt utformede verandaer, gavler og tårn. Mange bygninger ble røstet om med det karakteristiske sperretaket som hører sveitserstilen til. Samtidig ble det satt inn korsvinduer og gjerne bygd på en veranda.

«Bygningene» ble på 1800-tallet som regel *panelert og malt*. I dag er de nesten uten unntak hvitmalt, opprinnelig var nok langt flere oker eller rødmalt, ofte med effektiv markering av vinduer, gerikter, laftekasser osv. Paneler og listverk til Sveitserhusene var produsert på de nye *maskinhøvleriene*, tatt i bruk i 1860-70 åra. Sveitserstilen holdt seg moderne i 30-40 år. Da sveitserstilen gikk av moten ca. 1920 sluttet man å male riktig.

Midtkammersbygningene ble den vanligste bygningstypen på de større gårdene.

Husmannsstuer

De eldste husmannsstuene var små ettroms hus. Den vanlige husmannsstue bygningen på 1800-tallet hadde stue og kjøkken, i tilfelle også et lite kammer. Det kan se ut som om det var en uskreven norm om at husmannsstuene skulle være snaut 50 kvm.

Ombygginger og tilbygginger har så å si alltid skjedd på 1900-tallet, og i bindingsverk.

Annet husvære

Skikken med å bo i uthusa, både fjøs og staller, var sterkt utbredt i bygdene på begge sider av Mjøsa. Dette var ikke bare budeiene, men også folk på legd.

Flere 10-talls familier i distriktet bodde på førstedel av 1800-tallet og utover enda noen ti år i jordhytter.

Lokale eksempler

Arkitekt Paul Armin Due tegnet de aller fleste jernbanebygningene på Gjøvik- og Skreiabanen. Det var sveitserstilen som preget de fleste av hans bygninger. Stasjonsbygningene på Skreia, Lena og Kolbu inneholdt også en boligdel.

Stasjonsbygningen på Skreia og Godshuset på Lena er tegnet av Paul Armin Due.

Ekspedisjonsbygning Lena stasjon. Tegnet i 1913 av Gudmund Hoel og Jes Flor ved NSB arkitektkontor.

Hvilken stil har huset?

Norsk stilhistorie – idealer som har påvirket arkitekturen.

Stil	Ca. årstall
Romansk stil	1100–1350
Gotisk stil	1180–1500
Renessanse	1500–1700
Barokk	1650–1760
Rokokko	1760–1790
Klassisisme	1800–1860
Historisme	1850–1910
Sveitserstil	1870–1910
Jugend og art nouveau	1900–1925
Nyklassisme	1920–1935
Funksjonalisme	1925–1950
Moderne arkitektur	1940–1990

- Vi finner ikke alle de 12 stilartene representert på Toten, med litt finsøking kan det vel dreie seg om elementer fra ca. halvparten (*Kilde T.Raddum*).
- Empiren var dominerende på 1800-tallet. Så kom Sveitserstilen, Jugend, Funkis og dagens stilkopiering
- BYGG og BEVAR har ei hjemmeside med artikkelserie «Hva du skal lete etter» for de ulike stilartene.

KLASSISISME (1800–1860)

Kjennetegn

- Ofte symmetriske, rektangulære bygningskropper
- Saltak nesten uten takutstikk, senere også kvartvalm/knekt gavl, teglpanner
- Smårutete vinduer i Louis Seize-perioden, tre ruter pr. fag i empirestilen
- Noen empirehus har krysspostvinduer med de to nederste vindusfagene delt i to av sprosse
- Enkelt listverk som ligger flatt på veggen og er krabbet inntil eller forsenket ned i kledningen. Dørlistene kan være monumentale
- Tofløyete dører med flere like fyllinger, overlysfelt, ofte med buet sprosse
- Enkel, geometrisk dekor
- Fra ca. 1850 blir hvit maling billigere i produksjon og dermed en vanlig husfarge

SVEITSERSTIL (1870–1910)

Kjennetegn

- Korsformede eller rektangulære bygningskropper, noen ganger med veranda
- Saltak, noen få valmtak, stort takutstikk, synlige åser og sperrehoder
- Skifer eller (flate) teglpanner. Takflaten skal helst være "tynn" og slett
- Krysspostvinduer med fire eller seks fag, T-postvinduer
- Detaljer i farget glass på glassverandaer eller over dører
- Dypere profilert og mer utskåret listverk enn under klassisismen
- Dører med korte og avlange fyllinger, overlysfelt med loddrette sprosser
- Border, utskjæringer, utskårne bjelkehoder, gavlkryss o.l.
- Malt i to eller tre farger, konstruksjon og ornamentikk fremhevet

JUGENDSTIL OG SVEITSER-JUGEND (1900–1925)

Kjennetegn

- Sluttete bygningskropper, ikke nødvendigvis symmetriske, gjerne med små karnapper
- Valmtak/mansardtak, noen hus har saltak med lite utstikk; flate teglstein eller skifer
- Krysspostvinduer med småruter i øverste fag, ofte buet midtfelt
- Små gangvinduer med farget glass, gjerne blomstermotiver
- Enkelt, flatt, ofte bredt listverk, med enkle forsiringer eller uten profiler
- Fyllingsdører med riflede eller glatte speil, ofte vindu i døren
- Dekorative utskjæringer rundt vinduer, på dører, etc.
- Malt i dype farger, men også lyse og hvitt. Lyse hus har ofte mørke vinduer

NYKLASSISISME (1920–1935)

Kjennetegn

- Enkle, rektangulære, symmetriske bygningskropper
- Spisst saltak eller tak med halvvalm
- Symmetrisk plasserte, smårutete vinduer
- Trefagsvinduer forekommer også, noen ganger med midtfelt uten sprosser
- Enkelt, flatt listverk, evt riflete eller symmetrisk profilering, ofte hjørneklosser
- Enkle fyllingsdører, hvis det finnes dekorasjoner har de et klassisk forbilde
- Dekor inspirert av tidligere klassiske arkitekturstiler
- Pastellfarger og hvitt

FUNKSJONALISME (1935–1950)

Kjennetegn

- Rektangulære bygningskropper, noen ganger asymmetriske, gjerne buede karnapper o.l.
- flatt tak, pulttak eller slakt valmtak. Etter hvert også slakt saltak
- Vinduene ofte i hjørnene, to- og trefagsvinduer uten sprosser
- Trappevinduer i stående format med rutemønster, og runde vinduer finnes også
- Uprofilert listverk, eller en enkel form, ofte uten hjørnekasser; gjærede hjørner
- Glatte dører, én stor fylling eller geometrisk inndeling; ofte lite vindu i døren
- Lite eller ingen dekor
- Grønnlige, grålig

ETTERKRIGSMODERNISME (1945–1975)

Kjennetegn

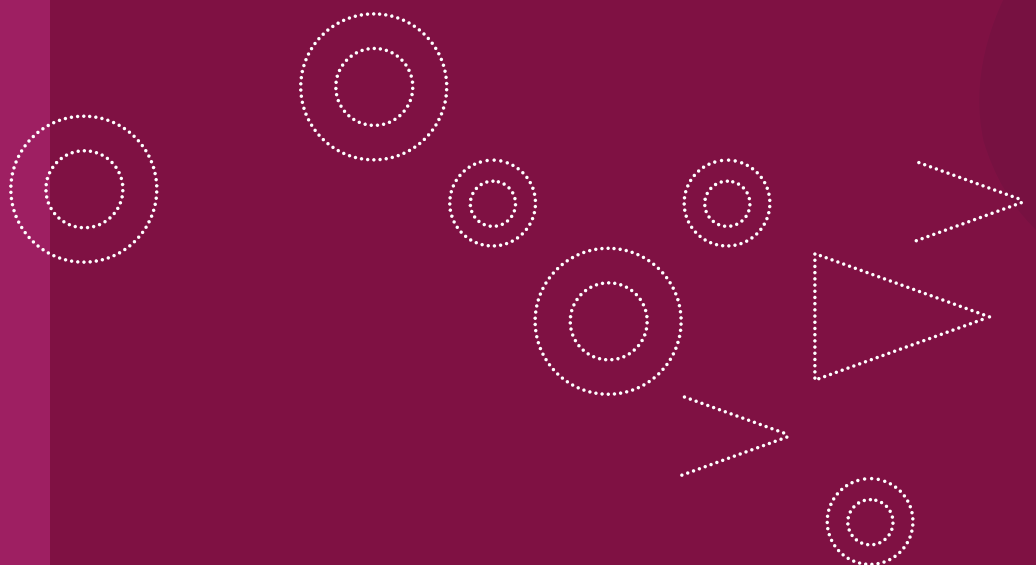
- Asymmetriske, oppbrutte bygningskropper, delt i flere mindre volumer
- Alle takformer og de fleste taktekkingsmaterialer er representert
- Store vinduer eller vindusfelter. Ofte uten sprosser, noen steder store, liggende ruter
- Enkelt listverk
- Enkle, glatte eller geometrisk inndelte dører med lite eller ingen dekor
- Ingen fasadedekor
- Mange ulike farger representert
- På 60-tallet ofte svart og hvitt, der det hvite ofte er murelementer

For mer informasjon om byggeskikk og arkitektur se vedlegg til planen.

Her kan man lese mer om de andre husene på gården, bygningsmateriale og teknikker.

KULTURARVEN ØSTRE TOTEN

- Kommunens bidrag til internasjonal og nasjonal kulturarv
- Utfordringer for kulturminnevernet

Kommunens bidrag til internasjonalt og nasjonalt kulturarv

KOMMUNENS BIDRAG TIL INTERNASJONAL KULTURARV

- Skibladner – verdens eldste hjuldamper i rutetrafikk

KOMMUNENS BIDRAG TIL NASJONAL KULTURARV

- Mange fornminner, spesielt i områdene rundt Stabo og Gile hvor det er over 100 gravhauger.
- Stabosteinen, Norges eneste bildestein fra mervingertid, og Alfstadsteinen, runestein fra slutten av vikingtiden.
- I skogsområder og gamle beiteområder ligger mange bevarte, store felt med dyrkingsspor fra jernalder og middelalder, hvor det også er potensial for å finne bevarte spor etter den tidens gårdsbebyggelse
- Rik bygningsarv med 5-6 fredede bygninger og anlegg. Mange av de verneverdige kulturminnene er knyttet til landbruk, alt fra storgårder til husmannsplasser. (Se vedlegg). På landsbasis er Panengstuen en av de få husmannsplassene som er fredet.
- To middelalderkirker; Hoff kirke og Balke kirke
- Kulturlandskapsområdet Balke – Lillo – Kapp (Jordbrukslandskap, og brygger ved Mjøsa) er definert som et nasjonalt verdifullt kulturlandskapsområde med en rekke kulturminner. Området er registrert i register over *Kulturhistorisk landskap av nasjonal interesse (KULA)*, og skal sikres gjennom målrettet planlegging, forvaltning og vern. Området inneholder mange verdifulle enkeltelementer knyttet til maktstrukturer i jernalder og tidlig middelalder, store og staselige bygninger knyttet til embetsverk og borgerskap fra 17-1800-tallet, med dekorasjoner av Peder Balke. Kulturminnene langs Mjøsa forteller om områdets bosettings-, transport og industrihistorie.
- Gode håndverkstradisjoner og rik immateriell kulturarv.
- Veggmalier av Peder Balke på Billerud gård, Rognstad og Vestre Balke.
- Både Amtmannsgården Stenberg (deler av gården ligger i Østre Toten kommune) og Kapp Melkefabrikk er interessante anlegg i nasjonal sammenheng.
- En rekke spor knyttet til fangst og jakt, særlig på elg.
- Sentrale produksjonsområder for jern i vikingtid og middelalder.
- Bevarte setermiljøer med verdifull bygningsmasse.
- Mange kulturminner knyttet til samferdselshistorie. Her er Pilegrimsleden, gjennom kommunen, og Kongevegen, over Totenåsen, passerer mange kulturminner og er viktige formidlings- og verdiskapingstiltak.
- Verneverdig skysstasjon: Grøna skysstasjon er restaurert og tilbakeført til skysstasjonens storhetstid rundt 1850. Verdifull bygningsmasse knyttet til Skreiabanen fra 1902, tegnet av noen av datidens fremste arkitekter.
- Mange kulturminner og tradisjoner knyttet til ferskvann: Vanningsanlegg, ferdsel på Mjøsa, innlandsfiske og tømmerfløting.
- Bevarte spor etter-reformatorisk industri: teglverk og treforedling.

Utfordringer for kulturminnevernet

UTFORDRINGER FOR KULTURMINNEVERNET

De viktigste nasjonale utfordringene

- For mange kulturminner og kulturmiljøer forfaller.
- Rammebetingelsene for eiere av kulturminner står ikke i samsvar med ansvar og utfordringer.
- Storskala endringer i landskap og driftsformer gjør at kulturminner og omgivelser går tapt.
- Klimaendringer er en trussel for kulturminner.
- Kulturminner og kulturmiljøer blir ikke tilstrekkelig grad tatt i bruk som ressurs i samfunnsutviklingen.
- Aktuelle virkemidler er ikke godt nok innrettet mot mulighetene for bruk og verdiskaping.
- Stadig flere oppgaver overføres fra staten til fylkeskommune / kommunene uten tilstrekkelige ressurser.
- Behov for tydeligere verdsetting og prioriteringer av kulturminner.

De viktigste utfordringene for Østre Toten.

- Utfordringene framover er knyttet til bygningsvernet og driftsstrukturendringer i landbruket, samt tettstedsutvikling. Her kan verdier fort gå tapt om man ikke er bevisst og har nødvendig kunnskap.
- Det er stor politisk forståelse for ivaretagelse av store, estetisk vakre gårdsbygninger, men at det er verre å skape interesse for ivaretagelse av andre bygg. Det er vanskelig å stå i mot eiers ønske om endring i byggesaksbehandlingen i forhold til mindre hus, som har gått ut av tiden, på egen eiendom. Kommunen har ikke virkemidler til å stå i mot eiernes ønske.
- Mange bevaringsverdige hus rives uten tillatelse.
- Sporene etter klassesamfunnet blir borte. De fleste små stuer er i dag fradelt. Gamle stuer som blir fritidsbygninger er de stuene som blir best bevart.
- Gårdsbruk transformeres til boliger. På sikt kan vi bare anta at mange av de store gårdsbygningene, de røde låvene som preger kulturlandskapet vårt i dag, blir revet og forsvinner.
- Istandsettelse av gamle bygg taper mot nybygg. Nye hus kjøpes ofte på katalog. Dette kan bidra til at omgivelsene får en litt merkelig estetisk sammensetning.
- Skogen består av mange uregistrerte fornminner.
- Kommunen har mye dokumentasjon av ulikt slag. Men, tilgjengeligheten er varierende. Noe er digitalisert, andre ting finnes i rapporter som ikke er søkbare.

MULIGHETER I KULTURMINNEARBEIDET

- Muligheter for kulturminnevernet i Østre Toten kommune
- Vurdering av kulturminner og vernestatus
- Bygningsvernråd giver
- Støtteordninger innen kulturminnevernet
- Gode eksempler på oppussingsprosjekter:
- Utviklingsmuligheter for vern gjennom bruk i Kultur, opplevelse og matperspektiv

Muligheter for kulturminne- vernet i Østre Toten kommune

- Østre Toten har mange fornminner. Fylkeskontoret har hovedansvaret for registrering av fornminner. Fylket har god kontroll i forhold til arkeologi.
- Kulturminner før 1536 er automatisk fredet.
- Kommunen bruker Askeladden som arbeidsverktøy, og har et godt samarbeid med fylkeskommunen i forhold til byggesak- og arealforvaltning.
- ØTK ved byggesaksbehandlere og planavdelingen sitter på viktige virkemidler og tiltak gjennom lovverket, og i forhold til jordvern og nasjonalt kulturlandskap.
- Fylkeskonservator og Mjøsmuseet kan bidra med kunnskap.
- Innlandet fylke har en sterk avdeling på bygningsvern og arkeologi.
- Kommuneplanen stiller mer formkrav og gir argumenter for å stå i mot ønsket om rivning. Det er et legalt virkemiddel å pålegge vedlikehold av flotte objekter, men få, eller ingen, kommuner bruker det.
- Bygningsvernrådsgiver kan gi råd, veiledning og støtte ved privat initiativ.
- Regionen har stor kompetanse på bygningsvernrestaurering.
- Det finnes flere støtteordninger knyttet til kulturminner. De fleste av støtteordningene er rettet mot private eier.
- Generelt sett virker det som om det er en økende interesse blant folk for frivillig ivaretagelse av kulturminnene. Seterhusregistreringa i 1999 førte blant annet til en økende bevissthet om verdien av seterhus.
- Kunnskap om kulturminner er interessant og viktig i forhold til utvikling av kulturbasert reise- og næringsliv.
- En god dialog med grunneiere og private utbyggere er viktig i forhold til bevaring av bygninger.

Vurdering av kulturminner

Riksantikvaren har utarbeidet et sett med kriterier til hjelp i vurderingen av hvilke kulturminner som kommer under kategorien «verdifulle».

- Identitet og symbol
- Representativitet
Er objektet typisk eller karakteristisk for en større gruppe kulturminner? Begrepet brukes ved sammenligning med andre kulturminner.
- Sammenheng og miljø
- Autentisitet
Er det opprinnelige fortsatt tilstede / lesbart hos det vurderte objektet?
- Arkeologisk og kunstnerisk kvalitet
Har objektet en estetisk verdi?
- Fysisk tilstand
Er objektet av en sånn tilstand at det egnet til bevaring?
- Økonomi, bruksverdi og økologi
Anvendbarhet / funksjonsdyktighet for å vurdere

Vernestatus

Kulturminner kan ha ulike vernestatus. Her er en oversikt over ulike vernestatuser som benyttes i Askeladden og Kulturminnesøk, og hvilken betydning de har.

AUTOMATISK FREDNING

Automatisk fredning innebærer at kulturminnet er fredet direkte etter teksten i kulturminneloven, uten særskilt vedtak.

Alle faste kulturminner fra før år 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4 første ledd. Som en ekstra beskyttelse har alle automatisk fredede kulturminner en sikringssone på minimum 5 meter i alle retninger rundt det fredede objektet. Dette følger av kulturminneloven § 6. Ved erklæring om at stående byggverk stammer fra perioden 1537–1649, blir disse også automatisk fredet, jf. kulturminneloven § 4 tredje ledd. Samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4 annet ledd.

Konsekvenser:

Det er forbudt å sette i gang tiltak som kan skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredete kulturminner. Forbudet omfatter også en 5 meter bred sikringssone rundt kulturminnet.

Tiltakshaver har stanse- og meldeplikt hvis det viser seg at et igangsatt arbeid kan virke inn på et automatisk fredet kulturminne på en måte som beskrevet ovenfor. Denne plikten oppstår når en avdekker automatisk fredete kulturminner som en på forhånd ikke vet om, eller ikke har grunn til å anta er til stede.

Melding om funn innrapporteres til regional kulturminneforvaltning umiddelbart. Kulturminneforvaltningen avgjør snarest mulig – og senest innen 3 uker – om arbeidet kan fortsette og vilkår for dette. Dersom det foreligger særlige grunner kan 3-ukers fristen forlenges.

SKIPSFUNN

Skipsfunn (sunkne båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord) eldre enn 100 år er vernet etter kulturminneloven § 14.

Konsekvenser:

Det er forbudt å grave fram, flytte, ta opp eller sette i verk andre tiltak som kan skade skipsfunn. Skipsfunn er meldepliktig til politiet eller rette forvaltningsmuseum.

FJERNET (AUT.FREDET)

Når automatisk fredete kulturminner er fjernet enten gjennom lovlige arkeologiske utgravinger eller gjennom ulovlige tiltak, får de statusen Fjernet (aut. fredet).

Selv om kulturminnet er borte, er det viktig for både forvaltning og forskning å vite at det har vært kulturminner på stedet, derfor beholdes registreringen og kartmarkeringen.

Konsekvenser:

Fullstendig fjernede kulturminner innebærer ingen restriksjoner for grunneier eller andre rettighetshavere.

UAVKLART

I mange tilfeller er det nødvendig med grundige undersøkelser for å avklare om et kulturminne er automatisk fredet eller ei.

Slike undersøkelser kan være både kompliserte og kostbare og kan også i seg selv innebære uheldige inngrep i kulturminnet. Derfor blir slike undersøkelser begrenset til tilfeller hvor det er viktig å få klarlagt kulturminnets vernestatus. Kulturminner med vernestatus uavklart betyr at videre undersøkelser er nødvendige for en endelig avklaring av vernestatus.

Konsekvenser:

Alle inngrep i uavklarte kulturminner må avklares med regional kulturminneforvaltning.

FORSKRIFTSFREDET

Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak.

Det er byggverk og anlegg i statlig eie (kulturminneloven § 22a) og kulturmiljøer (kulturminneloven § 20) som fredes ved forskrift. Forskriftsfredning innebærer normalt en forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.

Konsekvenser:

Alle inngrep i forskriftsfredete kulturminner krever dispensasjon fra Riksantikvaren (for byggverk og anlegg i statlig eie) eller regional kulturminneforvaltning (kulturmiljøer). Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet.

VEDTAKSFREDET

Et vedtaksfredet kulturminne fredes gjennom enkeltvedtak etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven.

Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle faste kulturminner yngre enn 1537 og fartøy. Større løst inventar kan fredes sammen med byggverk eller anlegg. Vedtaksfredninger etter svalbardmiljøloven kan omfatte kulturminner yngre enn 1945.

Konsekvenser:

Alle inngrep i vedtaksfredete kulturminner krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltning. Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet.

IKKE FREDET

Kulturminnet har ikke noe formelt vern.

Men da kulturminnet er registrert, er det en markering av at kulturminnet kan ha interesse for kulturminneforvaltningen. Kulturminnet kan også være vernet i henhold til plan- og bygningsloven.

Konsekvenser:

Alle inngrep i slike kulturminner bør avklares med regional kulturminneforvaltning.

FREDNINGSSAK PÅGÅR

Kulturminnet er i en prosess med sikte på fredning.

Konsekvenser:

Alle inngrep i slike kulturminner må avklares med regional kulturminneforvaltning.

MIDLERTIDIG FREDET

Midlertidig fredning kan vedtas om et kulturminne er truet og det er ønskelig å vurdere om kulturminnet kan være aktuelt for permanent fredning.

Den midlertidige fredningen kan oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet og/eller kulturminnemyndigheten vurderer at objektet ikke er aktuelt for permanent fredning. I motsatt fall vil vedtaket om midlertidig fredning normalt bli stående inntil det avløses av vedtak om permanent fredning.

Konsekvenser:

Alle inngrep i midlertidig fredete kulturminner krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltningsenhet. Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet.

LISTEFØRTE KIRKER

Kirker bygget før 1537 og erklært stående kirker fra 1527–1650 er automatisk fredet. I tillegg er og et fåtall kirker er vedtaksfredet. Alle de rundt 300 kirkene oppført mellom 1650 og 1850 betraktes som verneverdige og er derfor listeførte.

Listeført er også en rekke verneverdige kirker bygget etter 1850. Det er utarbeidet et eget rundskriv (T-3/2000) som fastsetter forvaltnings- og saksbehandlingsrutiner for forholdet mellom kirkelig myndighet og Riksantikvaren når det gjelder de listeførte kirkene. Riksantikvaren skal uttale seg før det fattes vedtak som innebærer inngrep i/endringer av listeførte kirker.

Konsekvenser:

Alle inngrep i/endringer av listeførte kirker skal avklares med Riksantikvaren.

OPPHEVET FREDNING

Vedtaks- eller forskriftsfredete kulturminner hvor fredningen er blitt opphevet for eksempel fordi fredningsverdiene er bortfalt.

Konsekvenser:

Alle inngrep i slike kulturminner bør avklares med regional kulturminneforvaltning, da de fortsatt kan ha en verneverdi selv om fredningsverdien har gått tapt.

VERDENSARV

Verdensarv er kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene.

For at verdensarven skal få formell beskyttelse, må den vedtas fredet eller vernet etter nasjonal lov.

Konsekvenser:

Alle inngrep som gjelder enkeltobjekter i verdens-arvområdet bør/skal avklares med regional forvaltning, avhengig av formell vernestatus. Om inngrepet gjelder verdensarvområdet som helhet må det avklares med Riksantikvaren.

INNGÅR I KULTURMILJØ

Kulturminnet inngår i et fredet kulturmiljø. Kulturmiljøer er områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Med hjemmel i kulturminne-loven § 20 kan man frede et kulturmiljø ut fra områdets totale kulturhistoriske verdi, uten at de enkelte elementene i miljøet er frednings-verdige i seg selv. Det kan fredes kulturmiljøer både i byer og tettsteder, i jordbrukslandskapet og i skog og utmark. En kulturmiljøfredning vedtas som forskrift.

Konsekvenser:

Alle inngrep i fredete kultur-miljøer krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltning. Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep.

Bygningsvernrådgiver

Det er et overordnet mål at stillingen skal bidra til å gjøre antikvarisk bygningsarbeid mer synlig og tilgjengelig samtidig som det bygges opp kunnskap og kompetanse som del av et langsiktig holdningsskapende arbeid.

Østre Toten kommune delfinansierer en stilling som bygningsvernrådgiver sammen med kommunene i Gjøvikregionen og Innlandet fylkeskommune. Bygningsvernrådgiveren er ansatt av Mjøsmuseet, og tilbyr gratis råd og veiledning til kommuner, private eiere og håndverkere i forbindelse med tiltak som berører verneverdige bygninger og bygningsmiljøer.

Det overordnede målet med stillingen er at den skal bidra til å gjøre antikvarisk bygningsarbeid mer synlig og tilgjengelig. Stillingen skal bidra til at det bygges opp kunnskap og kompetanse som del av et langsiktig holdningsskapende arbeid.

HVA KAN MAN FÅ HJELP TIL?

Gratis tjenester:

- Råd og veiledning hvis man planlegger eller har ønsker om å restaurere og bevare en fredet og verneverdig bygning.
- Hjelp til å skrive søknad.
- Skriftlig uttalelse om bygningen det søkes om midler til, som innspill til håndverker som skal kostnadsberegne arbeidet, eller som vedlegg til en søknad.
- Dokumentasjon av bygninger og miljøer som det er vedtatt at skal rives, eller i tilfeller hvor det av andre grunner er viktig med dokumentering.

Tjenester hvor det må påberegnes et honorar:

- Dendrokronologisk undersøkelse, dvs. en boreprøve for å bestemme alder på bygninger og bygningsdeler.

Ønsker man hjelp fra bygningsrådgiver til tekniske forundersøkelser er det lurt å ta kontakt slik at bygninger kan befares mens det er snøfritt.

Istandsetting ut fra antikvariske og kulturhistoriske forutsetninger er – bortsett fra sikringsarbeider i akutsituasjoner – best tjent med at arbeidene skjer i et tempo som nærmer seg vedlikeholdspreg. Det begrunnes med at det ellers vil være stor fare for at en rekke viktige detaljer overses, og at det i høy grad må brukes tradisjonelle teknikker som er tidkrevende. Det skal også gjennomføres et detaljert og tidkrevende dokumentasjonsarbeid. I praksis bør håndverkeren, eller den tiltakshaver støtter seg på, kunne være litt til og fra slik at ting får falle på plass. Det er tiltakshaver som må organisere arbeidet og se til at dette gjennomføres på en god måte og ikke blir et ekstra kostnadsdrivende element. Tiltaket kan bli enklere å finansiere med egne midler på denne måten. Og i forhold til søknad(er) om tilskudd, er det helt klart en fordel om prosjektet deles opp i mindre

etapper – noe som igjen medfører at det lettere utløses tilskudd.

Men i starten bør en ha en formening om hva det totale prosjektet omfattes av – en generalplan. Kostnadene ved istandsetting blir ofte høye - noen ganger for høye. Kulturminnefondet minner oss stadig vekk på det. Regel nr. 1: Å gjøre så lite som over hode mulig, men teknisk godt nok. Materiell autenticitet er et bærende prinsipp i antikvarisk bygningsrestaurering. Det er i de fleste tilfeller god økonomi i det. Og så er det bra for huset.

VIKTIGE PRINSIPPER VED TILTAK PÅ VERNEVERDIGE BYGNINGER

- Bevaring er det primære - restaurering må bare gjennomføres i spesielle tilfeller.
- Mest mulig av alle deler av bygningen skal tas vare på. Inngrep ved vedlikehold og utbedring må være minimale.
- Det er bedre å holde ved like enn å reparere, og det er bedre å reparere enn å skifte ut.
- Det må brukes tradisjonelle materialer og metoder ved vedlikehold og reparasjon.
- Usynlige deler av bygningen er like viktige å ta vare på som synlige.
- Om en må forandre, er det bedre å tilføre noe enn å fjerne opprinnelige eller eldre deler.
- Eldre ombygginger og endringer av en bygning forteller bygningens historie, og er viktige å ta vare på.

Bygningsvernrådsgiveren kan kobles til prosjektet i god tid på forhånd – komme på befaring lage rapport som er innspill til eier, håndverker og kan være vedlegg til søknad om tilskudd. Bygningsvernrådsgiveren er med og legger føringer for tiltaket, er uavhengig av forvaltningen og uavhengig av honorar. Bygningsvernrådsgiveren kan delta i oppstartmøte (gratis) og byggemøter etter nærmere avtale.

Støtteordninger

Det finnes flere støtteordninger for objekter med fredning – eller vernestatus, rettet mot private eier og andre forvaltere. Å bli prioritert som et viktig kulturminne / minnemiljø kan være en fordel ved søknad om eksterne midler. Mange støtteordninger utelukker offentlig virksomhet. Se vedlegg til plan for liste over mulige støtteordninger.

Når kommunen søker støtte kan være lurt å ha flere tanker i hodet samtidig i forhold til samfunnsutvikling og kommunale ansvarsområder, og samarbeide med ulike fagenheter og organisasjoner, lag og foreninger.

Det kan være lurt å søke midler fra flere ordninger samtidig. At noen støtter prosjektet skaper framdrift, og tro på prosjektet. Dette gjør at andre igjen også trer støttende til.

Fra de tre kommunene Gjøvik, Vestre og Østre Toten fremmes det årlig 12-15 private søknader til Kulturminnefondet. Statistikken så langt er ganske god, inntil 2/3 har fått tilskudd. Flere av disse søker også andre støtteordninger.

SØKNADSTIPS

- Jo tydeligere vinkling til formål, jo lettere å få penger. Les formål og veiledning nøye
- Hvor mye er det lurt å søke om? Se på tidligere tildelinger
- Søk om støtte til ett prosjekt om gangen.
(Flere prosjekter kan bakes inn i samme søknad for å vise helhet – prioriteringsliste)
- Søk om prosjekter fram i tid, ikke de som er igangsatt / gjennomført.
- Bruk tid på en skikkelig layout

PROSJEKTBESKRIVELSE

- Lag en skikkelig prosjektbeskrivelse (selv om det ikke er påkrevd). Maks 2 sider. Skal selge inn både søker og prosjektet. Ta med bare konkret og relevant info., lag en tidsplan for gjennomføring og nevnt samarbeidspartnere. Ikke fokuser på drift.
- Ved standardisert skjema henvis til vedlegg.

BUDSJETT

- Søk gjerne om et større beløp enn du tror du får, men hold budsjettet realistisk.
- En tommelfingerregel er at søknadssummen bør ligge på rundt 15-30 % av det totale budsjettet.
- Det er vanlig med en diverse-post i budsjettet på 5-10 % av totalbudsjettet for å dekke opp uforutsette kostnader.
- De fleste ordninger krever en viss egenfinansiering. Dette trenger ikke nødvendigvis å være rene penger, men for eksempel egeninnsats i form av frivillig arbeid/dugnad.

Eksempel på oppussingsprosjekt

Skrevet av landbruksrådgiver Sverre Dyste

SETERHUSENE PÅ TOTENÅSEN

På Totenåsen står det fortsatt mellom 150 til 200 hus igjen etter de gamle skogssetrene. Toten Økomuseum registrerte gjenværende seterhus på Totenåsen 1975. Resultatet ble den gang definert som nokså nedslående. Registrering omfattet: 87 storrhus, 20 mjølkebuer, 78 seterfjøs og 7 løer. Siden den gang har storrhusene fått status som hytter.

Seterhusene satt på dagsorden

I 1998 bestemte kulturseksjonen i Oppland fylkeskommune at årets satsingsområde skulle være setrer. Det ble valgt ut 4 setre som skulle representere skogssetrene, ett fra hvert av de 4 almenningsloddene i kommunen, disse var Fjørkenstadsetra, Ytre Amunddalen, Laupendsetra og Maridalsetra. Dette er alle komplette seteranlegg.

Satsningen viste seg i å gi en ringvirkning som utløste flere gode tiltak på verneverdige seterhus. Gode eksempler kan nevnes fra Vindflosetera, Oppgardssetera, Syttlisetera, Hoelsetera, Torsetervangen og Vollumsetera.

Seterhusene, gammel kulturhistorie med nye verdier

«Kulturlandskap» er alt landskap som er påvirket av mennesker. Gjennom ti tusen år er våre omgivelser blitt preget av samspill mellom naturgrunnlaget og mennesket. Kulturpåvirkningen varierer etter hvor du befinner deg i landskapet. De siste tiårene har imidlertid teknologiske og økonomisk utvikling gitt oss mulighet til å forandre omgivelsene i et helt annet omfang enn tidligere generasjoner kunne. Den raske endringstakten og omfanget av endringene utgjør i dag en trussel mot mange av kulturlandskapets verdier.

Totenåsen er også preget av menneskets bruk og tidens utvikling. Seterdriften er opphørt, men kulturminnene er ivaretatt gjennom opprettholdelse- merking av gamle stier, kløvveger og rydding av setervoller. Flere seteranlegg med påstående bebyggelse er ivaretatt gjennom nødvendig vedlikehold.

Bruken av beite på åsen er særdeles viktig for å holde landskapet åpent og attraktivt for friluftslivet. Uten beiting vil setervollene gro igjen, hogstfelt og ungskogområder bli tette og ufremkommelige. De åpne setervollene er viktige rammer rundt de gamle seterhusene. Skogsbeite som har foregått gjennom flere hundreår, har også skapt et unikt plantesamfunn med sjeldne arter som er viktig å ta vare på for framtida. For å ivareta dette trenger vi fortsatt et aktivt beitebruk.

Seterhusene

Hva er det ved seterhusene som får oss i «den gode stemningen». Det ligger en egen ro og harmoni i en uforstyrret seterbebyggelse på en åpen setervoll, kanskje et minneglimt fra tidlig barndom som sitter spikret får oss til å tenke at her bodde en fra tidlig sommer helt frem til den første snøen kom. Seterhusene var fra gammelt veldig enkle – en lot trevirke stå ubehandlet og temmelig raskt fikk den denne umiskjennelige sølvgrå tonen som har vært selve «seterfargen».

Hvorfor skal vi bevare

Seterhusene er kulturhistoriske minnesmerker over arbeidsliv, levemåte og ressursutnyttelse. I tillegg til å være «minner» er disse husene miljømessig og arkitektoniske perler og forbilder. Setervollene med sine hus er viktige mål for rekreasjon og friluftsliv. De som ferdes i disse områdene synes at seterhusene hører til der, de er en viktig del av dette landskapet. Den allmenne interessen for dette har gått tydelig framover etter at en oppdaget at mye verdifull seterbebyggelse var i ferd med å gå tapt. Synet for de dagligdagse småting og det gamle kulturlandskapet betyr mye for fellesmiljøet vårt. Dette oppdaget vi da vi så hvordan nybygg og ombygginger ødela det opprinnelige og særpregede i naturen og bygdemiljøet. Mange seterhus står og venter på hjelp. Noen ganger skal det mye til – kanskje skal vi anse noen av disse som tapt og la de forsvinne av seg sjøl. Men like ofte er det svært lite som skal til for å redde husene for nye «ett hundre år». Enkle reparasjoner på taket, justere fundamentet en tanke, grave vekk litt jord så treveggen ikke råtner et annet.

Anbefalinger ved restaurering

- Ta hensyn til den strukturen og målestokken som er typisk for området. Tradisjonen mht plassering i terreng, form og materialbruk er viktig å videreføre. Eks. panel, takutstikk, tekking og farge. Vær varsom med terrenginngrep.
- Tilbygg til seterhus bør begrense og underordne seg eksisterende hus, enten ved å videreføre uttrykket eller gjennom å markere at det er nytt. For eksempel kan tilbygg til lafta hus gjerne være i bindingsverk, mens eksisterende hus er utgangspunkt for formen. Store tilbygg skal ikke være mulig.
- Vurder om eksisterende hus, som er ute av bruk, kan gis ny funksjon framfor å oppføre nye hus.
- Rehabilitering/istandsetting av eksisterende seterhus bør prioriteres dersom dette er teknisk mulig. Bruk samme materialer og teknikker.
- Hovedprinsipp bør være å skifte ut minst mulig, dvs. maksimal gjenbruk av materialer. Kun utskifting der det er nødvendig for å reparere/stabilisere skader.
- Seterhus bør fortsatt stå fram som seterhus etter en rehabilitering. Unngå at seterhus får preg av fritidsbebyggelse ved at de oppgraderes til en ny standard. Eventuell terrasse/uteplass legges på terreng for å unngå rekkverk. Eks. oppføring av store terrasser på nivå med golv inne har ingen tradisjon på seterhus.
- Hus det ikke er mulig å reparere, uten at det vil framstå som nytt, kan erstattes med tilsvarende nytt dersom huset er et viktig element i miljøet.

Økonomisk støtte til tiltak på seterhus

Det er mulig å søke tilskudd til restaureringstiltak på Seterhus. Det kan søkes midler fra bl.a. Kulturminnefondet, Oppland fylkeskommune, SMIL- ordningen i landbruket (Spesielle miljøtiltak i landbruket) (kun eiere med landbrukseiendom), diverse private stiftelser (banker).

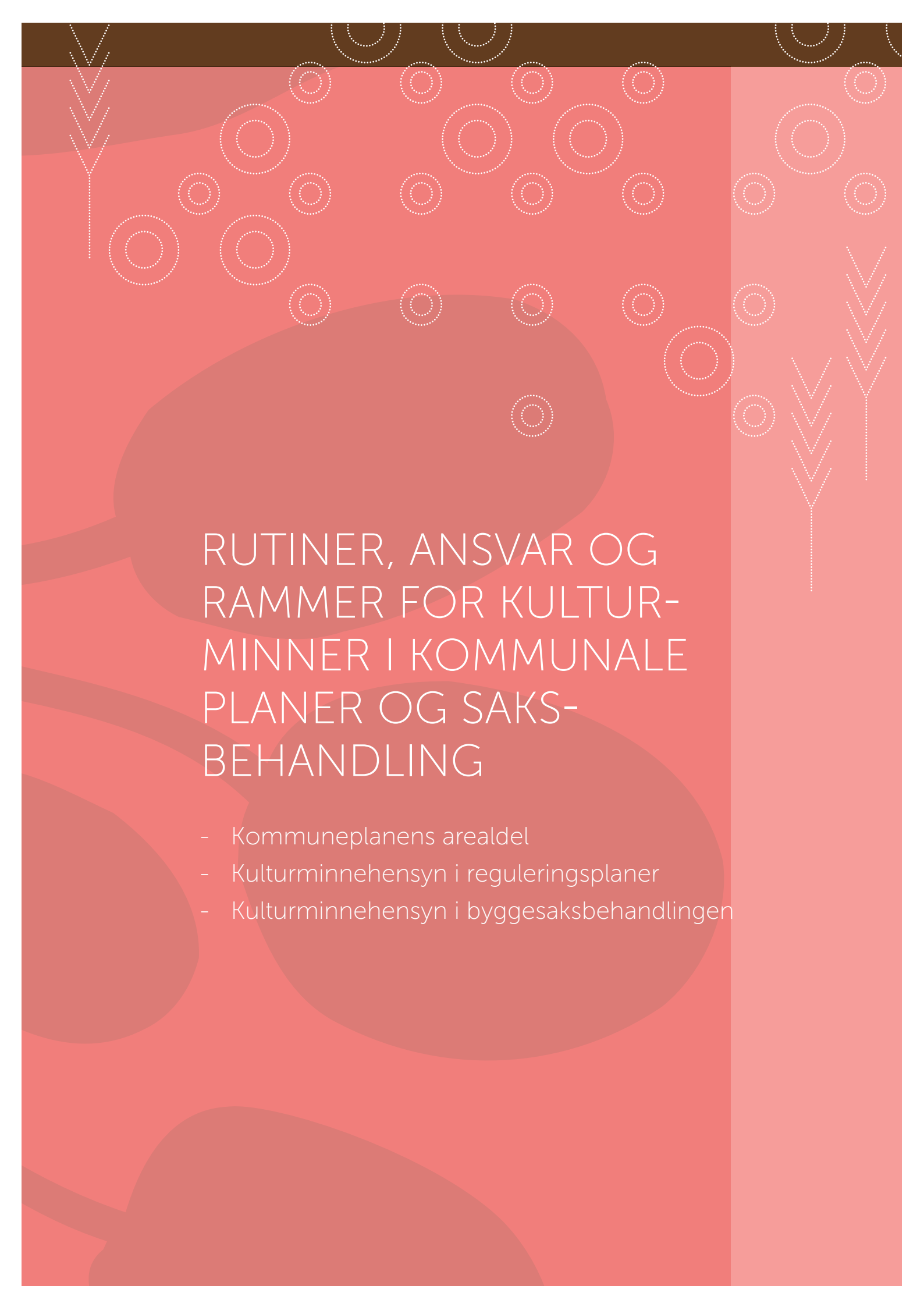

KOM – Kultur, opplevelse og mat

KOM-prosjektet handler i kulturminnesammenheng om å bruke kulturhistorien til næringsutvikling og bruke bygninger til ny virksomhet.

Østre Toten kommune er en av landets største grønnsakskommuner, og har også sterke aktører knyttet til produksjoner innen jord- og skogbruk. Organisasjonen «Mat fra Toten» har satt nettopp mat fra Toten på kartet både for stjernekokker, enkeltpersoner og de store grossistene. Flere driver med videreforedling og nye produkter knyttet til sin produksjon. Samtidig er kommunen en attraktive kulturkommune, og sammen har vi et solid tilfang av ressurser og aktiviteter å bygge videre på. Området har en rik kulturhistorie knyttet til ulike steder, personer og hendelser som kan danne grunnlag for utvikling av nye opplevelser i skjæringspunktet mellom mat og kultur.

Kommuneplanens samfunnsdel tilkjenner ambisjoner om ta å en posisjon som landbrukskommune innen mat og opplevelser. Kulturstrategien fastslår at kommunens kulturarv skal dokumenteres, brukes, vernes og formidles. Videre skal kulturens samfunnsskapende kraft være et bærende element i planer, tiltak og virksomheter. Disse ambisjonene har manifestert seg bl.a. gjennom prosjektet «KOM – kultur, mat og opplevelser» hvor målet er å drive verdiskapning i skjæringspunktet mellom disse og reiseliv. I en slik sammenheng er det vesentlig å ta utgangspunkt i det som er ekte og unikt for Toten, og kulturminneplanen og kulturarven vår er en selvfølgelig grunnmur i utviklingsarbeidet. Jordbruket, brenneriene, stasjonsbyene, skolestedet Lena, gårder og småbruk, livet på åsen, industrien, Kapp Melkefabrikk og Peder Balke er naturlige knagger å henge dette på.

RUTINER, ANSVAR OG RAMMER FOR KULTUR- MINNER I KOMMUNALE PLANER OG SAKS- BEHANDLING

- Kommuneplanens arealdel
- Kulturminnehensyn i reguleringsplaner
- Kulturminnehensyn i byggesaksbehandlingen

Kommuneplanens arealdel

Skrevet av arealplanlegger Kirsten Andersen

PROSESS

Planprogram for kommuneplanens arealdel oversendes kulturminnemyndighetene til uttalelse. Ved vurdering av alternative byggeområder innhentes det uttalelser fra kulturminnemyndighetene. Kommunen ber ofte kulturminnemyndighetene om å gjennomføre kulturminneundersøkelser av alternative utbyggingsområder for å få en oversikt over potensiale for funn. Undersøkelsene finansieres av kommunen. Detaljerte undersøkelser avventes til reguleringsplan skal utarbeides.

UTREDNINGER

Følgende utredninger skal følge som vedlegg til planbeskrivelsen:

Konsekvensutredning

Alle nye byggeområder konsekvensutredes med hensyn til kulturminner og kulturlandskap ut i fra kjent informasjon om kulturminner. I tillegg til dette oversendes nye byggeområder til kulturminnemyndighetene for en vurdering av potensiale for funn av kulturminner.

Kulturhistoriske stedsanalyser

I forbindelse med kommuneplanens arealdel er det utarbeidet kulturhistoriske stedsanalyser for tettstedene Skreia og Kapp.

Fra LNF til LNF-spredt

Etter gjeldende plan- og bygningslov er det kun bygging etter behovet i landbruket som er tillatt i landbruks-, natur- og friluftsområder (LNF). For at det skal være tillatt å bygge på hytter og hus som må arealene endres til til LNF der spredt bebyggelse er tillatt (LNF-spredt). Kommunen har gjennomgått og analysert 2302 eiendommer som lå i LNF i Kommuneplanens arealdel 2008–2020. Av disse ble 1036 endret til LNF-spredt. De resterende 1266 eiendommene er berørt av ett eller flere hensyn, og ligger dermed fortsatt med formål LNF. Eiendommer som berøres av fredede kulturminner eller SEFRAK-bygg meldepliktig etter kulturminneloven er videreført som LNF.

IVARETAKELSE AV KULTURMINNEHENSYN I PLANKART MED BESTEMMELSER:

Bestemmelsesområde

(Til bestemmelsesområder er det gitt bestemmelser for å ivareta spesielle interesser innenfor et geografisk område.)

Det er avsatt følgende bestemmelsesområde for å ivareta kulturhistoriske verdier:

- Arbeiderboligene på Kapp

Båndlegging etter lov om kulturminner – båndleggingssone H730:

Følgende områder er avsatt til båndleggingssone etter lov om kulturminner:

- Middelalderkirkestedene Hoff, Balke, Dyste og Kolbu gamle kirkested
- Stenberg (i påvente av fredning etter kulturminneloven)

Bevaring av kulturmiljø – hensynssone H570

(Til hensynssonen er det etter plan- og bygningsloven kun tillatt å gi retningslinjer – ikke bestemmelser)

Følgende områder har fått hensynssone bevaring av kulturmiljø med tilhørende retningslinjer:

- Skrivergården på Kapp
- Kapp melkefabrikk
- Kolbu kirke

Hensyn landskap – hensynssone H550

(Til hensynssonen er det etter plan- og bygningsloven kun tillatt å gi retningslinjer – ikke bestemmelser)

Følgende områder har fått hensynssone bevaring av kulturlandskap med tilhørende retningslinjer

- Balke–Lillo
- Grøna

LNF og LNF-spredt

Tiltak på alle bebygde bolig- og hytteeiendommer som ligger innenfor LNF-spredt er avklart i forhold til kulturminnemyndighetene. I kommuneplanens arealdel er det gitt bestemmelser for disse eiendommene. For tiltak innenfor bebygde bolig- og hytteeiendommer innen LNF må det søkes om dispensasjon fra kommuneplanens arealdel. Tiltak som kan komme i konflikt med kulturminner eller kulturlandskap skal sendes på høring før vedtak.

Kulturminner – generelle bestemmelser i plan

I bestemmelsene til Kommuneplanens arealdel er det gitt generelle bestemmelser om kulturminner som gjelder alle arealer.

Kulturminnehensyn i reguleringsplaner

PROSESS

Ved oppstart av en reguleringsplan varsles kulturminnemyndighetene, og de forespørres om behovet for undersøkelser i forhold til ikke registrerte kulturminner. Kulturminnemyndighetene vurderer sannsynligheten for at det finnes uregistrerte kulturminner i området. Dersom det er sannsynlig at det finnes uregistrerte kulturminner stiller de krav om undersøkelser. Tiltakshaver står for kostnadene til undersøkelsene.

Dersom det viser seg at det er automatisk fredede kulturminner i området kan tiltakshaver enten:

- å sikre kulturminnene gjennom reguleringsplanen slik at disse blir bevart for ettertid
- foreta utgraving/undersøkelser og søke om å få frigitt kulturminner

IVARETAKELSE AV KULTURMINNEHENSYN I GJELDENDE REGULERINGSPLANER

Kulturminner i planer vedtatt før ikrafttredelsesdato for kulturminneloven

Forholdet til kulturminner er ikke avklart i eldre planer. For områder med reguleringsplan eldre enn ikrafttredelsesdato (15.02.1979) for lov om kulturminner går lov om kulturminner foran vedtatt reguleringsplan. Dette gjelder følgende reguleringsplaner:

PlanID	Plannavn	Vedtatt
19750001	Enge Store 1, Kapp Østre A	30.06.1975
19760001	Fossen 3	05.04.1976
19760002	Krabyskogen industrifelt	05.04.1976
19770001	Holtenga	04.07.1977
19780001	Enge Store 3	08.05.1978
19780002	Nordli 1	08.05.1978
19780003	Sauhagen	27.11.1978

Reguleringsplaner hvor automatisk fredede kulturminner er frigitt

I forbindelse med flere reguleringsplaner er kulturminner undersøkt og frigitt slik at områdene kan tas i bruk til utbyggingsformål. Det største omfanget har skjedd i forbindelse med vegutbygging gjennom reguleringsplanene for avlastningsvegen på Lena og utbedringen av Fv33 gjennom Totenvika. For en rekke planer er det frigjort kulturminner, det meste av dette er kokegroper.

Reguleringsplaner hvor automatisk fredede kulturminner er hensyntatt i plan

I følgende reguleringsplaner er automatisk fredede kulturminner sikret, som regel gjennom bruk av arealformål grønnstruktur og sikringssoner:

PlanID	Plannavn	Vedtatt
20050003	Fredsvolljordet	30.06.2005
20060009	Sullestadtunet	11.10.2007
20100003	Hoffsvangen 2	11.08.2010
20120006	Avlastningsbolig Skreia	28.05.2013
20130003	Krabyskogen næringspark	04.11.2015
20130004	Smørvika	16.12.2015
20130005	Kvennomsætra	18.09.2014
20160006	Valle	15.11.2017

Reguleringsplaner hvor eldre bygningsmiljø er ivaretatt

I en rekke reguleringsplaner er eldre bygningsmiljø ivaretatt. Dette er ikke gjort etter en overordnet plan, men i forbindelse med ønske om utvikling i nærområdet. Dette gjelder i all hovedsak følgende reguleringsplaner:

PlanID	Plannavn	Vedtatt	Objekt
19960003	Skreia sentrum, nord	01.10.1996	Hjørnegård i krysset Totenvegen–Kvennomslinna
19980004	Ner-Kile	14.05.1998	Bevaring av SEFRAK-bygg (hytte)
19980007	Skreia stasjonsområde	15.09.1998	Stasjonsbygninger med uteområder
19990004	Lena stasjonsområde	24.06.1999	Lena bad, Lenagata 39, 45, 55 og 57
20000006	Hoffsvangen	14.12.2000	Gjestgiveri, klokkergården, landskapselementer
20020001	Rv.244 Håjen–Lena	25.04.2002	Lenagata 169 og 175, Kampenveien, 2, 4, 6 og 8 og eiendom
20020003	Skreia stasjon sør	08.05.2002	Stasjonsbygningene med uteområde
20040001	Rv 33 Akershus gr.–Torvfesta	02.09.2004	Totenvegen 2119
20050008	Stensvejordet	15.06.2006	Bebyggelsen på eiendommen Stensveen
20070001	Meieri- og narumskvartalet	25.03.2010	Vallevegen 1, 3, og 23 og Meierigata 2 og 13
20110009	Nygård hytteområde	20.06.2013	Garsjøvegen 446
20120004	Miljøgate Lena	15.11.2012	Stasjonsbygningene med uteområde
20130001	Undeslås barnehage og Tallodden friområde	12.12.2013	Steingard, brygge og historisk middelaldervegløp
20140002	Klokkergården	18.09.2014	Bevaring klokkergården (våningshus)
20150003	Kolbu kirkegård	15.03.2017	Bevaring kirke (listeført)
20160006	Valle	15.11.2017	Bevaring rektorbolig, undervisningsbygg, stabbur, «Haugen» og lærerboligen

Kulturminnehensyn i byggesaksbehandlingen

Søknad om tiltak skal følge bestemmelser i overordnede planer. For uregulerte områder er det Kommuneplanens arealdel som setter rammene for tiltak. For områder som er regulert er det reguleringsplanen som gjelder. I forhold til kulturminner gjelder lov om kulturminner foran reguleringsplaner som er vedtatt før 15. februar 1979.

Søknad som ikke er i tråd med overordnede planer, og som kan berøre kulturminner eller meldepliktige SEFRAK-bygg, sendes på høring til kulturminnemyndighetene før det gis byggetillatelse. Søknad om tiltak på dyrket eller tidligere urørt grunn som ikke er avklart i reguleringsplan sendes på høring til kulturminnemyndighetene. Dette gjelder selv om tiltaket er i tråd med Kommuneplanens arealdel.

BYGNINGSVERN RÅDGIVER

Sammen med kommunene i Gjøvikregionen og Oppland fylkeskommune delfinansierer Østre Toten kommune en stilling som bygningsvern rådgiver. Bygningsvern rådgiveren er ansatt av Mjøs museet, og tilbyr gratis råd og veiledning til kommuner og private personer. Svært mange avgjørelser som berører den eldre bebyggelsen blir tatt i en tidlig fase. Eiere av bygg har stort sett landet på konkrete løsninger før de kontakter en av kommunens byggesaksbehandlere. På bakgrunn av dette er det viktig å markedsføre ordningen med bygningsvern rådgiver – slik at denne kommer inn på et tidligst mulig tidspunkt i en søkeprosess.

20070001	Meieri- og Narums kvartalet	25.03.2010	Vallevegen 1, 3, og 23 og Meierigata 2 og 13
20110009	Nygård hytteområde	20.06.2013	Garsjøvegen 446
20120004	Miljøgate Lena	15.11.2012	Stasjonsbygningene med uteområde
20130001	Undsløys barnehage og Tallodden friområde	12.12.2013	Steingard, brygge og historisk middelaldervegløp
20140002	Klokkergården	18.09.2014	Bevaring klokkergården (våningshus)
20150003	Kolbu kirkegård	15.03.2017	Bevaring kirke (listeført)
20160006	Valle	15.11.2017	Bevaring rektorbolig, undervisningsbygg, stabbur, «Haugen» og lærerboligen

KULTURMINNEHENSYN I BYGGESAKSBEHANDLINGEN

Søknad om tiltak skal følge bestemmelser i overordnede planer. For uregulerte områder er det Kommuneplanens arealdel som setter rammene for tiltak. For områder som er regulert er det reguleringsplanen som gjelder. I forhold til kulturminner gjelder lov om kulturminner foran reguleringsplaner som er vedtatt før 15. februar 1979.

Søknad som ikke er i tråd med overordnede planer, og som kan berøre kulturminner eller meldepliktige SEFRAK-bygg, sendes på høring til kulturminnemyndighetene før det gis byggetillatelse. Søknad om tiltak på dyrket eller tidligere urørt grunn som ikke er avklart i reguleringsplan sendes på høring til kulturminnemyndighetene. Dette gjelder selv om tiltaket er i tråd med Kommuneplanens arealdel.

Ordforklaringer

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng.

Kulturminner deles inn materielle og immaterielle minne, faste og løse kulturminner.

Faste kulturminner er faste, ikke rørlige spor i naturen etter menneskelig virksomhet. Den største gruppa er bygninger av alle slag, men det omfatter også veier, bruer, forsvarsverk, gruver, graver og bautasteiner, brygger, båtsett, hager o.a.

Immaterielle kulturminner er alle former for muntlige og nedskrevne overleveringer. Arkivsaker, folketro, sagn og eventyr, viser og folkemusikk, stedsnavn og tradisjon knyttet til arbeid, fest og lek, kunnskap om medisin og nytteplanter o.a. Film, foto og lydbånd hører også hjemme her.

Løse kulturminner er ikke-jordfaste gjenstander som redskap, møbler og annet huskeråd, klær, leker, pyntesaker, bøker, våpen o.a.

Fornminner er materielle minner fra førhistorisk tid, vikingtida og middelalderen fram til reformasjonen i 1537.

Med **kulturmiljøer** menes områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng, som for eksempel bygningsmiljøer i byer eller tettsteder og jord-, skog- og seterlandskap. Begrepet omfatter alle grader av kulturpåvirkning, også landskapssammenhenger det knytter seg hendelser, tro og tradisjon til.

Landskapet rundt oss består både av natur, preget av tidligere tiders utnyttelse for overlevelse, kommunikasjonsårer og boformer. Dette landskapet som er preget av menneskelig virksomhet kaller vi **kulturlandskap**.

Kulturarv brukes som en samlebetegnelse for materiell og immaterielle kultur. Begrepet kulturarv blir særlig brukt i samarbeidet mellom kulturminneforvaltningen, arkivverket og museumssektoren, sammen med kommunene og lokale lag og foreninger.

Definisjoner av begrep

Kongevei

Begrepet Kongevei (latin via regia) har i mange land blitt en betegnelse for de eldste hovedveiene mellom landsdelene. Navnet er i Norge brukt i et kongelig reskript fra 1791. Det har blitt fastsatt at vegene fra bygdene til nærmeste kjøpstad regnes som kongeveger. I Oppland går det flere traseer av kongevegen mellom Christiania (Oslo) og henholdsvis Bergen og Trondheim.

Vegene mellom landsdelene ble også regnet som Kongeveier. Da Norge fikk ny veglov i 1824 ble «kongeveier» og «landeveger» slått sammen under betegnelsen «hovedveger», mens de mindre vegene ble kalt «bygdeveger».

Pilegrimsled

I middelalderen valfartet pilegrimer fra hele Norden for å besøke Olav den Helliges grav i Nidaros. Sammenhengende turveger til Nidaros ble tilrettelagt gjennom blant annet Oppland i 1997. Turvegen er forsøkt lagt langa stier/ tråkk der middelalderens pilegrimer kan ha gått, langs eldre vegfar eller der det er mulig å komme fram til fots i dag. Pilegrimsleden gjennom Danmark, Sverige og Norge, fikk status som europeisk kulturvei gjennom Europarådets kulturveiprogram i mai 2010. Nasjonalt pilegrimssenter i Trondheim er organisert under riksantikvaren og klima- og miljødepartementet. Senteret har overordnet ansvar for den offentlige støttede pilegrimsvirksomheten i Norge og særlig de godkjente ledene. Fylkeskommunen følger opp det regionale arbeidet med finansiering og skjøtsel.

Østre Toten kommune har en samarbeidsavtale med fylket. I Østre Toten har vi 52, 8 km med pilegrimsled gjennom kommunen. Kommunen har ansvar for skjøtsel og formidling. Ansvaret for skjøtsel er satt bort til Lepro As med en årlig godtgjøring.

SEFRAK-registrering (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner)

En landsomfattende registrering av bygninger eldre bygninger og andre kulturminner i Norge. Registeret ble bygd opp gjennom et omfattende feltarbeid i årene 1975–1995. Alle bygninger bygd før år 1900 ble registrert.

Nasjonalt verdifulle kulturlandskap

Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i årene 1991–1994. Dette var den første landsomfattende registreringen av kulturlandskap i Norge. Det er pekt ut 13 viktige områder i Oppland.

Askeladden

Askeladden er Riksantikvarens offisielle database over freda kulturminner og kulturmiljøer i Norge.

Kulturminnesøk

Kulturminnesøk er en tjeneste fra Riksantikvaren. Informasjonen om de fleste kulturminnene i Kulturminnesøk kommer fra kulturminnebasen Askeladden. Dette er en åpen nettside hvor man kan finne informasjon om over 190.000 kulturminner og kulturmiljøer. Brukerne kan selv laste opp bilder, skrive om kulturminner og markere dem i kart.

Kilder og litteratur

Simen Bjørgen, Direktør i kulturminnefondet:
Mange gevinster ved å ta vare på kulturminner
Kronikk publisert i OA 12.07.2019.

Sigrid Bø og Turid Følling Eilertsen:
Framover med fortida: Innføring i miljø og kulturvernarbeid
Det Norske Samlaget 1989

Kulturarvstrategi for Oppland 2015–2020
Oppland fylkeskommune

Totens Bygdebok, bind 1
Hellstøm& Nordahls boktrykkeri a.s, Oslo 1952

Totens Bygdebok, bind 2
Nasjonaltrykkeriet 1953

TOTN Tidsskrift for Totens Historielag. Årbok 1981:
Redaktørens forord: *Kulturlandskap, museum og bygningsvern*
Anders Bugge: *Byggeskikk og arkitektur på Toten*
John Aage Gjestrum: *Bygningen*
Svein- Erik Ødegård: *Gamle plassbygninger. Husa på husmannsplasser, småbruk og tomter i Balke sogn fra tida før ca. 1900.*

John Aage Gjestrum:
Landskapet på vestsida av Mjøsa 1837–1987
Utgitt av Gjensidige Vestoppland 1987 i anledning 150-årsjubileet for opprettelsen av Toten og Vardals Brandkasse.

Arne Julsrud Berg og Arve Marthinus Nordsveen:
Damp og Motorbåter på Mjøsa
Utgitt av Mjøsamlingene 1996

Tore Pryser:
Norsk historie 1800–1870
Det Norske Samlaget 1985.

Sundt, Eilert
Om Bygnings-Skikken paa Landet i Norge.
Christiania. 1862

Arne Lie Christensen
Den norske byggeskikken
PAX Forlag A/S, Oslo 1995

Jon Olav Andersen og Eldrid Hågård Aas
Intet at bemærke – fattiggården Billerud
Peder Balke-senteret 2019

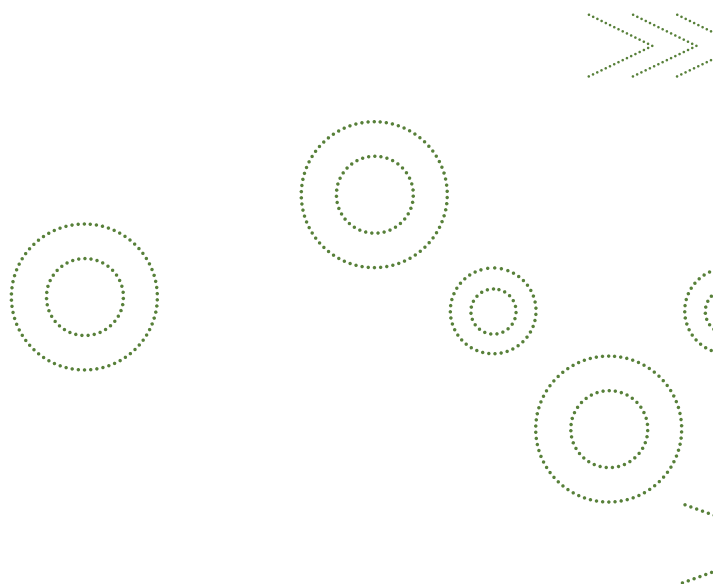
Stedsanalyse Kapp
Rambøll 03.09.2011

Kulturhistorisk stedsanalyse
Skreia, Østre Toten
JAF arkitektkontor

Kulturhistorisk stedsanalyse
Lena, Østre Toten
JAF arkitektkontor

SKREIA i hundre
Med idrettslaget og sentrum gjennom 100 år
Bjørn Bollum og Janicke Gonstad
United Press 2015

Stortingsmelding nr. 16 (2019–2020)
Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold

TIDSLINJER

KULTURMINNEPLAN

Østre Toten
kommune

